

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра пасторального богослов'я

Магістерська робота

РОЛЬ ІЄРАРХІЇ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
КНЯЖОЇ ДОБИ

Студент 6- го курсу: Роман Гідей

Науковий керівник: о. Іван Дулиба

доктор канонічного права

Рецензент: о. Михайло Димид

доктор східного канонічного права, канд. філос. наук

Львів 2021

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РУСИ-УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КНЯЖОЇ ДОБИ	8
1.1. Особливості розвитку правових відносин на території держави	8
1.2. Вплив візантійського законодавства на формування правової системи князівської держави	15
РОЗДІЛ 2 ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА КНЯЗІВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	23
2.1. Устав князя Володимира Великого про десятини, суди і церковний люд	23
2.1.1. Проблематика автентичності Уставу	24
2.1.2. Аналіз тексту Уставу, встановлення церковних судів та інших компетенцій церковної ієрархії	26
2.2. Устав князя Ярослава Мудрого	34
РОЗДІЛ 3 КОМПЕТЕНЦІЇ ІЄРАРХІЇ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ XI-XIV СТ.	43
3.1. Слов'янські кормчі книги, як джерело нормативно-правових актів	43
3.2. Церковно-уставні грамоти удільних князів	47
3.3. Нормативно правові акти видані Церквою	56
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	65

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

див.	дивитись
изд.	(рос.) видання
о.	отець
пор.	порівняти
рос.	Російською
рр.	роки
сер.	середина
ст.	століття
Т.	том
УГКЦ	Українська Греко-Католицька Церква
Ч.	(рос.) частина

ВСТУП

Однією із фундаментальних складових для діяльності Церкви є її законодавство. Особливо актуальним це є для помісних католицьких спільнот, які, отримавши кодифікований збірник під назвою Кодекс Канонів Східних Церков, все ж мають можливість доповнювати його відповідно до своїх особливостей. Однією із них є Українська Греко-Католицька Церква (далі УГКЦ), коріння якої сягає моменту хрещення Руси-України, святим рівноапостольним князем Володимиром Великим. Спадкоємиця київського престолу змушена відновлюватись після репресій з боку радянської влади. Неодноразово через різні державно-політичні обставини втрачала можливість для нормального функціонування. Тим не менш, УГКЦ сьогодні спрямована на відбудову своїх інституцій. Заохочена закликом повернутись *ad fontes*, шукає тих речей, які нададуть їй автентичного вигляду, при цьому не втративши актуальності для сьогодення. Відповідно дослідження розвитку і локальних особливостей формування нормативно-правових актів є одним із ключів до становлення ідентичності.

З огляду на це, такий пошук вартує почати із початків інституційного існування Церкви, а саме – прийняття князівською державою християнства як офіційної релігії. В цей час починає зароджуватись феномен українського церковного права. Прийнявши з Візантії першу церковну ієрархію Русь-Україна отримала законодавчі збірки, які необхідні для існування Церкви. Вони містили в собі норми, які регламентували як релігійну діяльність, так і державну. Попри це останнє не конкурувало з локальним законодавством чи знівелювалось на його фоні. Навпаки, воно знайшло собі нове відображення в локальних нормативно правових актах, частково змінивши його лад таким чином, щоб там з'явилося місце багатьом новим засадам.

Одною із змін було включення уставами князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого в державотворчий процес Церкви. Це зумовило появу в законодавстві елементів морально-етичних цінностей притаманних християнству. Згадані князівські акти надали церкві компетенції в вирішенні сімейних суперечок, захисту подружжя від моральних упадків та формуванню

його без елементів локальних язичницьких звичаїв. Негативними тенденціями було просякнута велика частина побуту населення. Тому, як зі сторони Церкви так і зі сторони держави вимагалось бути пильними, щоб викоринити поганські практики. Це в свою чергу зумовило появу локальних нормативно правових актів, якими місцеві князі актуалізували перші руські Устави. Немало важливо є те, що держава поручила Церкві контроль за проведенням місцевих торгів, які в нових умовах відбувались на площах біля храмів. Так князі забезпечували моральний розвиток населення в першому випадку і чесність під час купівлі чи продажу – в другому.

Актуальність дослідження полягає у потребі вивчення ролі, яку відіграла церковна ієрархія Київської Митрополії в період встановлення нової законодавчої системи княжої Руси-України та після цього. Аналізуючи джерела світського і церковного права держави у період княжої доби, можемо ствердити, що Церква вела діяльність не лише у духовній сфері, а й у державотворчому просторі. А на основі цього, формувати і сучасне партикулярне право УГКЦ, віднайшовши в руському законодавстві ті норми, які були б корисні сьогодні.

Оригінальність цього дослідження полягає у спробі відображення ролі церковної ієрархії Київської Митрополії у законотворчому процесі держави та її внеску у києво-руську традицію. Переважна більшість досліджень на цю тематику здійснена російськими науковцями. Вони хоч і представляють цінні відомості про правову систему князівської доби, проте як складову російської ідентичності. Отже, важливо вказати, що київська традиція не припинила своє існування, а знайшла продовження у законодавстві Галицько-Волинського Князівства.

Метою праці є на основі аналізу правової бази Руси-України, взаємних впливів світського і церковного законодавства, визначити сфери компетенцій, які надавалися церковній ієрархії в різних аспектах суспільного життя

Завдання:

1. Розкрити історичний контекст у якому творилось законодавство княжої Руси-України;

2. Описати джерела світського і церковного права, які визначають компетенції ієрархії Київської Митрополії;
3. Охарактеризувати основні джерела, які мали вплив на творення церковного законодавства;
4. Критично проаналізувати роль ієрархії Київської Церкви у створенні правових документів князівської доби
5. Синтезувати сфери компетенцій ієрархії Київської церкви правовій системі князівської доби

Об'єкт: процес формування правової системи Руси-України у князівську добу.

Предметом праці є компетенції ієрархії Київської церкви в правовій системі держави.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кін. IX – сер. XIV ст. – період створення Київської держави і занепаду Галицько-Волинського князівства, які формували і розвивали правову думку киево-руської традиції.

Географічні межі охоплюють територію Київської Митрополії періоду князівської доби.

У процесі дослідження застосовано **методи:** хронологічний, аналітично-критичний, порівняння та синтезу. Також методологічний принцип історизму.

Джерела і література: основними джерелами на яких базується наше дослідження є нормативно-правові акти князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а саме *Устав князя Володимира Великого про десятини, суди і церковний люд*, *Устав князя Ярослава про церковні суди*. Оскільки згадані нормативно-правові акти не дійшли до сьогодення в автентичному вигляді ми використовуватимемо різні їх редакції для кращого аналізу тексту, представлення локальних особливостей творення цих різновидів. Крім цього, користуватимемося уставними грамотами удільних князів, щоб дослідити як на основі загальнообов'язкових законодавчих збірок розвивалось локальне право. Це важливо зважаючи на те, що князівська держава зазнала роздробленості. Таким чином формування законів є зумовлене місцевими обставинами і мало різні особливості. Також нами використано наукові доробки істориків-

каноністів, які досліджували цю тематику, серед яких можна виділити твори Олександра Лотоцького *Українські джерела церковного права*, Олександра Павлова *Первоначальный славяно-русский номоканонъ*, Курс Церковного права, митрополита Макарія Булгакова *Исторія Русской*, Ярослав Щапов *Государство и Церкви Древней Руси X-XIII вв.*, *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, книга де власне і містяться різні редакції князівських уставів і грамот.

Структура роботи. Праця складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень, додатків та списку джерел та літератури.

У першому розділі під назвою *Історичний контекст розвитку правової системи Руси-України періоду княжої доби* розглянемо обставини розвитку законодавства держави до прийняття християнства та візантійських вплив на нього опісля.

У другому розділі під назвою *Основні джерела церковного права князівської держави* проаналізуємо устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Крім цього, синтезуємо на їх основі компетенції церковної ієрархії Київської митрополії

У третьому розділі під назвою *Компетенції ієрархії київської церкви в нормативно-правових актах XI-XIV ст.* розглянемо як творилось локальне законодавство в удільних князівствах, проаналізуємо місцеві уставні грамоти та церковні документи.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РУСИ-УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КНЯЖОЇ ДОБИ

1.1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ ДЕРЖАВИ

Найдавнішим елементом правових відносин давньоруської доби був *звичай*. Це явище було не тільки виявом відносин, а й своєрідною творчою силою, яка впливала на формування права як такого. Воно, на відміну від закону, не має конкретного законодавця. У його корінні лежить переконання осіб підпорядковуватись певним нормам в залежності до конкретної ситуації яка склалась. Звичай характерний рисами спільності. Всі, хто належить до общини, думають і діють однаково. Також відсутністю точного часового періоду, коли так почали робити¹.

Ті звичаї, правила поведінки, які були притаманні для союзу племен через певний період часу, протягом якого відбувались державотворчі процеси, ставали основою правовою базою для новостворених держав. Ця база регулювала різні сфери відносин, від соціального чи економічного життя до зовнішньополітичних договорів. Прикладом цього є угоди князів з Візантійською державою X-XI ст.² Для давньоруського законодавства, яке характеризувалось як національне, звичай був тим, що задавало напрямок права. Він захищав від сторонніх впливів, які проникали з часом³. Вірність національним звичаям дозволила уникнути мусульманських впливів, які закоренились в московській правовій системі в XIV ст. Натомість, на теренах Руси-України місцеві звичаї не зникають після становлення литовської влади, яка була змушена приймати їх до уваги, формуючи своє законодавство⁴.

---

¹ Пор. Сергѣевич В. *Лекції и изслѣдованія по древней історіи русскаго права*, Санкт-Петербург 1910, 5.

² Пор. Нелін О. *Правовий звичай як джерело українського права (XI-XIX ст.): становлення та розвиток* // *Юридична Україна* 5 (2014) 5.

³ Пор. Леонтович Ф. *Історія русскаго права*. Одеса 1869, 17.

⁴ Пор. Лашенко Р. *Лекції по історії українського права*. Т I: *Княжа доба*. Прага 1923, 20-21.

Звичаєве право має досить консервативний характер. Це може мати декілька причин. З однієї сторони, його встановлює сам народ і ним користуються всі, хто належить до спільноти. З іншої, воно пройшло перевірку часом, що стверджує потребу діяти саме так в певній ситуації. «Народні звичаї змінюються повагом, помалу. І зрозуміло через що: те, що примінювалось, можливо на протязі цілих століть, що одержало апробацію цілих поколінь – не може змінюватись, а тим більше щезати відразу»⁵. Така особливість звичаю зумовлює те, що наступні покоління формують свою поведінку на основі побаченого у відносинах старших. Це не було просте слідування певним нормам права. Слов'яни називали це життям по правді. Звідси і пізніші назви правових документів, одним з яких є *Руська правда*⁶.

Частина звичаїв формувала так званий Руський закон, на основі якого потім будувалась міжнародні зв'язки. Відсутність тогочасних писаних збірок зумовлює відтворення законодавчого ладу, використовуючи пізніші руські кодифікації та устави германських племен, які за устроєм були найбільш схожими. Таким чином дізнаємось про відшкодування за завдання фізичної шкоди, штраф за переховування чужого раба, заборону самосуду у випадку схоплення злодія, викрадення людини, чи предмета приватної власності, тощо. Існування можливості добровільної відмови від кровної помсти, чи переліку інших правопорушень за які передбачалась фінансові штрафи⁷.

До нашого часу дійшло досить мало інформації про правовий устрій слов'ян у період до приходу династії Рюриковичів⁸. Одним із небагатьох джерел є літописні згадки, які вказують на те, що суспільний устрій цього періоду був общинний. При такому ладі формою вирішення актуальних проблем, чи потреб

---

⁵ Лашенко Р. *Лекції по історії українського права*. Т I, 19.

⁶ Пор. Леонтович Ф. *Історія руського права*, 81.

⁷ Пор. Б. Сverdlov. *Правовой обычай и закон в формировании системы феодального права в Киевской Руси // Древнейшие государства на территории СРСР* (1987) 20-22.

⁸ Рюриковичі – назва одного із князівських родів Київської Русі, також використовується як назва для дворянських і князівських династій Центральної та Східної Європи. *Повість времєних літ*, одне із джерел з яких дізнаємось історію цього роду вказує, що Рюрик та його брати були запрошені на княжіння новгородцями у 860 р. Ця історія записана в літописі близько XI ст. на основі місцевих усних передань. Довкола постаті родоначальника є досить багато суперечливих теорій та гіпотез, які пов'язують його родовими зв'язками з іншими відомими князями. Невідомо ні дати народження ні дати смерті Рюрика. Спочатку, впродовж трьох століть, його нащадки зберігали певну єдність. Проте вже з XI ст. в середині роду починають формуватися окремі клани. Пор. А. Плахонін. *Рюриковичі // Енциклопедія Історії України*. Т IX. Київ 2012, 406.

було *віче*. Це, у свою чергу, заперечувало існування родового устрою, в якому ця функція відводилась голові роду⁹. В літописах є доволі мало місць, де конкретно вжито вищезгадане слово. Зазвичай описано наслідки таких зборів чи на сам факт процесу, коли люди радились між собою з того чи іншого питання. Щодо самого терміну між науковцями існують суперечки. Це зумовлено відмінностями в розумінні слова в сучасності і в давній Русі-Україні, в меті та формі проведення зібрання. Також, варто усвідомлювати, що в різних джерелах воно може по різному вживатись, відповідно до форми, в якій виявлялось народне волевиявлення. Отже, виходячи з цього можна виділити три значення вищезгаданого терміну:

- В значенні ради, коли люди збирались щоб порадитись.
- Як будь якого збору народу, в більш загальному значенні.
- Як спосіб законного вияву демократичних відносин.

Звідси і різні випадки формулювання авторами текстів: *кияни не створивши віче, скликали віче, сказали на вічі*¹⁰.

Прикладом таких народних зборів є рішення запросити князювати Рюрика. Люди зробили цей вибір через проблеми, які виникли в середині спільноти. Серед людей були міжусобиці, одні повставали на інших. «Вирішили руси, чудь, слов'яни, кривичі і всі. “Земля наша велика і рясна, а порядку в ній немає. Приходьте княжити і володіти нами”»¹¹.

Віче не зникло з приходом князівської династії. Натомість, воно закріплюється на всіх територіях, де були присутні представники Рюриковичів. Про це дізнаємось з літописів, які велись у великих містах держави. Таких відомостей немає в рівній мірі по всій території. Серед пам'яток також є деякі джерела, що описують дані менших поселень. Так, у 997 р. жителі Білгорода, під час облоги міста печенігами вирішили здати місто ворогам. У 1097 р. до Володимира Волинського підступили князі Володар і Василько, щоб

⁹ Пор. Біляєв І. *Лекції по історії руссаго законодательства*. Москва 1879, 7.

¹⁰ Пор. Самоквасов Д. *Замѣтки по історіі руссаго государственнаго устройства и управления*. Санктпетербургъ 1870, 23.

¹¹ «Рѣша русь, чудь, словѣни и кривичи и вси “Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нѣтъ. Да пойдѣте княжить и володѣти нами”» Академия наук СРСР. *Повесть временных лет*. Москва-Ленинград 1950, 18.

пропонували видати їм людей, які змовились осліпити останнього. В такому разі вдасться оминати захоплення міста. Люди зібрали віче, щоб звернутись до князя Давида, щоб видав тих кого вимагали і все обійшлося без кровопролиття. Через два роки в місті Володимирі на вічі оголошують про смерть князя Мстислава Святополковича, якого було вбито під час захисту¹².

На таких народних зборах брали участь не лише жителі великого міста, є випадки коли сходились люди з цілого округу, який в Русі-Україні називався *волость*¹³. Право бути на таких зборах не мало станових обмежень. Власне на думку В. Сергєєвича в державі не було такого поділу серед населення. Всі мали однакові права, проте різне матеріальне забезпечення. Люди ділились на так званих *кращих* і *менших*. Належність до одного чи іншого класу не була сталою. Можливість змінити свій рівень була, але інколи через погані економічні умови дехто не те що не залишався в тому становищі яке мав, а й міг стати рабом. Все вільне населення автори пам'яток називають *людіє* або *мужі*. В першому випадку мова йде про всіх крім князів, а в другому з використанням прикметника вільний, мова йшла про всіх¹⁴.

Наступним джерелом правових відносин давньої Русі-України є договори. Вони відрізняються від тих, які є в сучасності. Відмінність полягає в тому, що їхня роль є набагато ширшою. Теперішні договори діють у вже встановлених межах і не передбачають створення чогось нового. Натомість старіші відповідники не тільки застосовували вже існуючі норми, а й встановлювали їх знову. Це зумовлено відсутністю чіткої законодавчої системи і звичаєвим правом, яке побутувало в той час. Законотворчі якості стосувались як міжнародних, так і внутрішніх договорів. Звичаї хоч і регулювали відносини, та не були чітко сформульованими і діяли відносно окремих випадків. Через це, певні деталі могли піддаватись сумнівам. Угода ж допомагала уникнути таких

---

¹² Пор. Сергєєвич В. *Віче и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. Москва 1967, 1-4.

¹³ Волость – слово, яким характеризувалась територія князівства, чи об'єднання декількох адміністративних одиниць в одну, під владою призначеного князем управителя – волостителя. Така форма адміністративного устрою була поширена в XI-XII ст. Пор.. Любченко В. *Волость // Енциклопедія Історії України*. Т I. Київ 2003, 624.

¹⁴ Пор. Сергєєвич В. *Віче и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*, 23-32.

- Міжнародні – договори князів, або уповноважених осіб з іншими державами
- Внутрішні – між князями, чи між управителями волостей
- Внутрішні – укладались в середині одної волості¹⁵.

Прикладами письмових угод, про які маємо відомості, є договори князів Олега та Ігоря з Візантією. Ці документи дійшли до нас в тогочасних перекладах з грецької, автентичність яких підтверджена через порівняння їх тексту з літописними згадками. Мова перекладу дещо кострубата і не так відшліфована як у хроніках. Перше джерело датоване 2-им вересня 911 р. – це договір укладений князем Олегом з імператорами Львом і Олександром. Друге – з 945 р. між князем Ігорем та імператорами Романом, Стефаном і Костянтином. Обидва документи є збереженими копіями. Вони хоч і не вповні, але дають змогу дізнатись про тогочасний устрій Русі-України, зокрема правову сторону, яка найбільше цікавить нас з огляду на тематику дослідження¹⁶.

Якщо проаналізувати перший договір, то можна виокремити в ньому чітку структуру. Текст описує встановлення дружніх відносин між двома державами. На основі цього закладаються певні норми ведення судових процесів, передачі спадку, покарань за злочини вчинені жителями одної чи іншої країни. Щодо успадкування описано у 13-тій статті.

[...] відповідно до якої забезпечувалось отримання майна спадкоємцями іноземця, що проживали на його батьківщині. Таким чином, греки відмовились від прав на майно осіб, що походили з Русі, і до яких вони могли відноситись як до своїх тимчасових підданих (*studiti temporarii*). Норми Договору забороняли місцевим органам влади присвоювати майно померлих, всупереч практиці поширеній у правових відносинах у Західній Європі аж до XVIII ст.¹⁷.

Про норми кримінального права йде мова у 2-5 та 12-тій статтях. З другої статті дізнаємось, що у разі образи завданої чи то грекам чи русичам

¹⁵ Пор. Сергєєвич В. *Лекції и изслѣдованія по древней історіи русскаго права*, 34-36.

¹⁶ Пор. Біляєв І. *Лекції по історіи русскаго законодательства*. Москва 1879, 63-65.

¹⁷ Задорожній О. *Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-XI ст.)* // *Науковий вісник Ужгородського національного університету* 27 Т. III (2014) 173.

Розділ 1. Історичний контекст розвитку правової системи Русі-України періоду княжої доби 13

виключалась можливість самосуду. Суть проблеми потрібно було представити державним органам. Судовий процес базувався на доказах, і виносив вердикт по одному випадку, розбираючи його. Таким чином вбивцею могли визнати тоді, коли тіло вбитого було цьому доказом. Ще одним елементом процесу була клятва. Підсудний мусив дати її у випадку коли хотів оскаржувати звинувачення, але мусив при цьому наводити контраргументи. Щодо того хто проводив суд інформації у договорі немає, але літописи вказують, що це міг бути князь або його довірена особа¹⁸.

Третя стаття передбачає відшкодування за вбивство у тому разі, якщо той, хто це вчинив втік але залишилося його майно. У такому випадку його частина переходила до родичів потерпілого. Якщо ж майна не було, то злочинця мали розшукувати, а тоді вбити. «Якщо вбивця втече, а виявиться власником майна, то ту частину яка належить по закону, нехай візьме родич вбитого, але і дружина вбивці нехай збереже те, що належить їй згідно закону. Якщо виявиться що вбивця який втік не мав майна то нехай залишиться під судом, доки не знайдеться, а тоді нехай вмере»¹⁹

Судовому розслідуванню, крім смерті, підлягало ще і нанесення тілесних травм та крадіжки. Про це пише четверта та п'ята статті договору. Потерпілий у першому випадку отримував фінансове відшкодування. В другому – допускалось, що той, кого намагаються обікрати, може вдатись до самозахисту, але лише в крайніх випадках, коли нападник опиратиметься. Якщо крадія було вбито, то власник міг забрати награване. Та коли його було спіймано і передано до суду, то мав віддати награване і крім цього доплатити відшкодування. Також ця стаття передбачає кару за завдання шкоди під час обшуків у тих, кого підозрювали в крадіжках. Цікавою є також дванадцята стаття. Вона передбачала можливість звернення до правителя держави, з вимогою передачі злочинця, у випадку коли той втече на його територію²⁰.

¹⁸ Пор. Біляев И. *Лекции по истории русского законодательства*. 65-66.

¹⁹ «Аще ли убежит сотворивый убийство, да аще есть домовит, да часть его, сирѣчь его будеть по закону, да возьметь ближний убьенаго, а и жена убившаго да имѣть толицем же пребудеть по закону. Аще ли есть неимовит сотворивый убой и убежавь, да держить ся тяжи, дондеже обрящеться и да умреть». *Повесть временных лет*. 26.

²⁰ Пор. Біляев И. *Лекции по истории русского законодательства*. 68-69.

Договір також регулював право власності. На захист та одобрення з боку влади міг розраховувати той, хто набував його в законний спосіб. Правова система того часу була настільки розвинута у відношенні до особистого права володіння, що розмежовує власність в середині сім'ї. Так у випадку коли за злочин вчинений чоловіком відбирали власність, то частка жінки була зарезервована за нею. Про таке явище також йде мова у літописах.

Останньою складовою документу є державні закони. В них мова йде про правові відносини які виникали і суспільному вимірі, між представниками різних класів. Тут верховним володарем визнається великого князя. Відповідно особливі права мали і менші князі, бояри, вільні люди²¹.

Після князя Олега до влади прийшов Ігор. Він у 944 р. здійснив похід на Візантію, в наслідок чого було підписано ще один договір, який містить дані про законодавчий устрій. Він розглядається як доповнення до попереднього. Зокрема в документі йде мова, що справи русичів, які жили на території цієї держави, розглядали місцеві суди. Встановлювався статус русичів, які перебували на території Візантії, заборонялось ведення злочинної діяльності, норми про повернення рабів, полонених²².

З тексту договору дізнаємось про особливі права, які мали жінки в руському суспільстві. Вони виходили за межі простого визнання їх як членів сім'ї. В певній мірі є рівність чоловікам щодо володіння майном та правом розпоряджатися ним відповідно до свого бачення. До такого висновку приходять І. Біляєв, вказуючи, що серед послів, які брали участь у підписанні договору, були представники двох русинок Сфандри і Предслави. Ця особливість була рідкістю серед жінок інших країн. Крім цього, у випадку коли вмирав чоловік, то дружина займала його місце в суспільній ланці, стаючи головою сім'ї²³.

П'ята та шоста статті описують покарання за крадіжку. Тут відповідно до договору 911 р. є певні зміни. У випадку, коли вкрадена річ була продана, штраф за це злодіяння становитиме дві вартості награвованого, замість трьох, як це було

²¹ Пор. Біляєв І. *Лекції по історії руссаго законодательства*. 70-71.

²² Пор Задорожній О. *Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації» від Аскольда до Святослава (IX-XI ст.)*, 174.

²³ Пор. Біляєв І. *Лекції по історії руссаго законодательства*. 74-75.

Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РУСИ-УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КНЯЖОЇ ДОБИ 15

встановлено раніше. Якщо річ була знайдена, то потерпілому повертають її та надають відшкодування в розмірі її ринкової ціни. В цій статті також є покликання на закони і устави руські, які забороняли вбивство злодія на місці вчинення правопорушення. У пізніших кодифікаціях є покарання за крадіж, відповідні до вищезгаданих. Так за крадіжку коня відшкодування сягало трьох гривень, що дорівнювало найбільшій вартості коня в цей час²⁴.

Окрім вищезгаданих джерел права, можна виділити ще одне. – *устави*. Вперше про них згадується у літописах. Коли княгиня Ольга перемогла Древлян²⁵, то завела там свої *устави* та *уроки*. Спочатку це не були чітко сформульовані законодавчі акти, а розпорядження дані владою. Вони стосувались сфери управління і суду. Відмінність полягала у тому, що під дію таких указів підпадали лише ті, для кого вони були видані, а тривалість дії обмежувалась часом життя князя. Після його смерті, наступник, для продовження повинен був поновити його. В той час, як закон підпорядковує собі всіх, і діє до його скасування у відповідний для цього спосіб. Руські устави мають прив'язку до князів, які були їх авторами. Вони кодифікували вже наявні норми звичаєвого права, утворюючи збірники²⁶.

1.2. ВПЛИВ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ КНЯЗІВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після прийняття князем Володимиром Великим християнства як державної релігії Руси-України в 988 р.²⁷ правовий лад зазнає певних змін. Це зумовлено

²⁴ Пор. Государственное издательство юридической литературы. *Памятники русского права*. Москва 1952.

²⁵ Древляни – об'єднання слов'янських племен, які проживали у басейні Дніпра. Руські князі неодноразово здійснювали походи на ці землі і обкладали податками. В 944-45 повстали проти князя Ігоря після спроби збільшити суму виплат, і вбили його. Ольга, його дружина придушила заколот вбила провідників та спалила головне місто – Іскоростень. Пор. А. Плахонін. *Рюриковичі // Енциклопедія Історії України*. Т II. Київ 2004, 462-463.

²⁶ Пор. Лашенко Р. *Лекції по історії українського права*. Т I, 33-34.

²⁷ Будучи вмілим політиком князь Володимир шукав способів укріпити державу, поділену міжусобицями. Першим кроком на шляху до цього було одруження на Анні, сестрі візантійського імператора Василя. На той час Візантія була ідеалом, для інших, культурно менш розвинених держав. Це відображалось у спробах провідників цих країн досягнути щось, чим вона була багата. З огляду на таку ідею вищості шлюб з сестрою імператора був величезним досягненням. Для того, щоб отримати бажане князь Володимир мав надати військову допомогу Василю в придушенні повстання і охреститись. Руський князь виконав першу частину договору, проте візантійський імператор не спішив з тим щоб видати свою сестру. Тоді Володимир пішов в похід на Корунь (Херсонес) і захопив його. Дізнавшись про це Василій, який на той час знову перебував у важкому політичному становищі, видав Анну заміж після охрещення князя у 988 р. Другим кроком було охрещення свого народу і

Розділ 1. Історичний контекст розвитку правової системи Русі-України періоду княжої доби 16

появою візантійських законодавчих збірників, необхідних для функціонування новоутвореної церковної спільноти. Грецьке право на той час пройшло період становлення і кодифікації²⁸. Утворюються збірки законів, частина з яких згодом в повному обсязі, чи фрагментарно потрапляють на територію Русі-України. Їх можна поділити на три групи.

- 1) Канонічні, тобто ті, які містять лише церковні закони.
- 2) Громадянські, містять закони, які стосуються церковних справ.
- 3) *Номоканони* (від гр. νόμος – закони, та κανόνες – канони) збірки, які містять обидва типи законів²⁹.

Прикладом канонічних кодифікацій був збірник загальноєвразійських церковних правил, утверджений на IV Вселенському Соборі в Халкедоні. В VI ст. за правління імператора Юстиніана він був зредагований антиохійським пресвітером Йоаном Схолостом. Наслідком цього стало те, що збірник набув характеру локального, грецького кодексу, через додавання двох канонічних послань Василя Великого, розділених на шістьдесят вісім правил. Ця кодифікація була поділена на п'ятдесят титулів. З переліку джерел, який йде після передмови, дізнаємось на чому базувався цей збірник. Там вказано вісімдесят п'ять Апостольських правил, приписи чотирьох Вселенських і шести помісних Соборів і правила Сардикського Собору. Номоканон був поширений і довгий час

поширення нової віри. З огляду на історичні обставини, християнство не було чимось новим, але дозволяло об'єднати державу під його правлінням. Також воно було одним з елементів величній Візантії яка тепер належала Руській державі. Пор. М. Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. I *До початку XI віка*. Київ 1991, 496-513.

²⁸ Спроби формування законодавства сягають періоду правління Костянтина Великого. Проте, найвизначнішою спробою кодифікації візантійського права став *Кодекс імператора Теодосія (Codex Theodosianus)*. Ця збірка була видана у 438 р. вміщувала в собі всі імператорські укази (едикти) Костянтина та його наступників. Її було проголошено в Східній та Західній частині імперії. Таким чином з'явився перший офіційний збірник законів. Він вирішував правові проблеми, які виникали через відсутність цілісного збірника права. Наступною спробою кодифікації законодавства був *Кодекс Юстиніана (Codex Justinianus)*. Комісія на чолі з Трибонієм за доволі короткий час видала збірку, яка поєднувала в собі едикти починаючи від імператора Адріана, *Кодекси Грегориана та Гермогеніана та Кодекс Теодосія*. В 529 р. результат праці комісії був проголошений під назвою *Кодекс Юстиніана*. Згодом було видано друге видання, яке містило доповнення. В 533 р. з'являється *Дігеста (Digesta)*, збірка яка містила орім імператорських указів ще і твори видатних римських правознавців. Таким чином врегульовувались суперечки щодо спірних частин законодавства, які могли трактуватись по різному. Окремі частини з цих двох збірок поєднали у *Інституції (Institutiones)* підручник для тих, хто вивчав право. Загалом ці три документи доповнені *Новелами*, розпорядженнями імператора виданими після укладення Кодексу, становили *Корпус Цивільного Права (Corpus Iuris Civilis)*. Збірник, який врегулював правові відносини на всій території імперії. Це не була суха рецепція римського права, адже до нього було додано доволі багато змін, пов'язаних з прийняттям християнства та новими потребами суспільства. *Корпус Цивільного Права* став фундаментом на якому базувалось візантійське законодавство в подальшому. Пор. Г. Острогорський. *Історія Візантії*. Львів 2002, 52, 68-70.

²⁹ Пор. В. Цыпин. *Каноническое Право*. Москва 2009, 181.

Розділ 1. Історичний контекст розвитку правової системи Русі-України періоду княжої доби 17
вживався Церквою. Важливим є те, що його було перекладено на слов'янську мову в період навернення Моравії і Болгарії на християнство³⁰.

Велика кількість законів, які регулювали діяльність Церкви, виданих державною владою, зумовила потребу їх кодифікації. Вони знаходились у *Кодексі Юстиніана* та у його новелах. Йоан Схоласт, будучи патріархом, зробив доповнення до вищезгаданого канонічного збірника. Це були витяги з новел імператора Юстиніана. Кодифікація називалась *Різні постанови із божественних новел благочестивої пам'яті Юстиніана виданих ним після Кодексу, саме ті постанови які в особливості згідні з божественними і священними канонами і додають їм особливу силу і яким ми дали певний порядок і рахунок для зручнішого пошуку потрібної глави, оскільки ці глави витягнуті з різних новел*. Вона увійшла у вжиток на території держави, а згодом була перекладена на болгарську і поширилась на слов'янських територіях, увійшовши в законодавство Русі-України³¹.

Номоканонів, в той час коли Русь-Україна прийняла християнство, було два – *Йоана Схоласта*³² та *Фотія*³³. Перший із них утворився в наслідок поєднання невідомим автором канонічного та цивільного збірника патріарха Йоана Схоласта. Канони в ньому не були подані в повному обсязі тексту, а лише мали цифрові вказівники. Натомість державні закони були подані повністю відповідно до титулів. Крім цього автор зробив доповнення з *Дигест*, *Кодексу Юстиніана*, та його новел. Кодифікація була здійснена ймовірно за часів імператора Маврикія в другій половині VI ст. Подібно до цього виник *Номоканон в XIV титулах*. Він приписувався патріарху Фотію, пізнішому редактору цієї кодифікації. Документ складався з збірника канонів та *Collectio*

³⁰ Пор. А. Павлов. Курс *Церковного права* 5-оє изд. Свято-Троїцька Сергієва Лавра 1902, 66-67.

³¹ Пор. А. Павлов. Курс *Церковного права*, 70-71.

³² Йоан III Схоласт – народився поблизу Антіохії, обравши фах адвоката(схоласта) певний час працював за спеціальністю. Згодом стає частиною місцевого клиру. Після того як імператор Юстиніан змістив з престолу патріарха Євтихія, був вибраний його наступником. Вже на той час славився як хороший каноніст. Автор двох канонічних збірників, *Синагога 50 титулів* і *Зібрання 80 глав*. Пор. Д. Зайцев, К. Максимович. *Иоанн III Схоластик // Православная Энциклопедия (электронная версия)* <http://www.pravenc.ru> (18.05.2020).

³³ Фотій – константинопольський патріарх, народився бл. 820 р. Очолював імператорську канцелярію, декілька разів був зміщений з престолу через зміну імператорів. За його каденції був укладений законодавчий збірник під назвою *Ісагога*, в якому серед іншого йшла мова про неможливість підпорядкування патріарха імператору, і Божественне походження влади другого Пор. Т. Вілкул. *Фотій // Енциклопедія Історії України*. Т. X. Київ 2013, 317.

смерті Йоана Схоласта. Він мав дві частини – систематичну і хронологічну. Одна з них містила канони в XIV титулах з певним поділом, інша – сам текст канонів. Цей збірник був ширшим за змістом ніж попередній, оскільки містив більше доповнень та чіткіше структурованим³⁵. Друга частина була витягом з цивільного законодавства. А саме, перших тринадцяти титулів *Кодексу Юстиніана, Дигест, Інституцій* та новел. Особливістю було те, що текст не був взятий з оригіналів, а з приватних творів візантійських юристів. Обидві частини приписуються тому самому автору³⁶.

З Болгарії збірник Фотія міг перейти на територію Руси-України. Аргументом на користь існування такого перекладу є найдавніший рукопис церковного права болгарської держави. Він відповідно до стилю написання датується XIII ст. Проте, через текстуальний аналіз і вживання східно-слов'янської мови, його можна вважати старішим. В XVI ст. Зиновій, монах з Новгороду, свідчить, що бачив правила давнього перекладу, написані за часів князя Ярослава і єпископа Йоакима на початках хрещення держави. Зі слів очевидця не маємо точного потвердження, який саме з двох збірників церковного права був оригіналом, з якого був здійснений переклад³⁷. З іншої сторони автор оспорує ідею наявності в князівській державі перекладів цілісних законодавчих збірок, перекладених слов'янською мовою. На його думку були лише окремі закони. Такий перепад думок пов'язаний з іншим спогадом. Він належав Митрополиту Кирилу II. В 1274 р. він скаржить на наявні в тогочасній Церкві проблеми викликані нерозумінням грецьких законів. При цьому Митрополит за декілька років до Собору звертався до Болгарського правителя Якова з проханням прислати в Русь-Україну слов'янський переклад *Номоканону*³⁸.

Рукописи перших перекладів законодавчих збірок на слов'янську мову не дійшли до сьогодення. Фрагменти з них вміщені в пізніші тексти чи згадуються в листуваннях духовенства та інших документах через століття після хрещення

³⁴ Пор. А. Павлов. Курс *Церковного права*, 73-74.

³⁵ Пор. А. Павлов. Курс *Церковного права*, 67-68.

³⁶ Пор. А. Павлов. Курс *Церковного права*, 72.

³⁷ Пор. Булгаков М. *История Русской Церкви*. Т. I. Санктпетербургъ 1857, 115-116.

³⁸ Пор. А. Павлов. *Первоначальный славяно-русский номоканонъ*. Казань 1869, 2-3.

Руси-України. Так у XII ст. новгородський єпископ, відповідаючи на питання ченця Кирика, які стосувались канонічної складової служіння останнього, використовує витяги з Номоканона. Ці фрагменти були перекладені слов'янською мовою. Ще одним свідченням була знахідка в одному з Афонських монастирів. В XII столітті в монастирі Ксілургу на Афоні був складений опис майна. Серед іншого тут вказано книги руською мовою. Однією із них був Номоканон. Правдоподібно що ці пам'ятки були принесені монахами з Руси-України у домонгольський період³⁹.

Візантійські Номоканони в князівській державі отримали назву *Кормчі книги*. Доповнивши візантійські закони місцевими, утворились збірники, які регламентували не лише церковну діяльність, а й впливали на цивільне законодавство. *Єфремівська Кормча* є чи не найстарішою з відомих збірок. Написана в кінці XI – початку XII ст. поєднує в собі низку візантійських джерел. Серед них *Номоканон Фотія*, окремі частини *Родоського морського закону*, *Землеробського закону* імператора Юстиніана, його новел та *Еклоги*⁴⁰ і *Прохірону*⁴¹.

Деякі норми *Єфремівської Кормчої* відбилися у цивільному законодавстві і регулювали певні аспекти світського життя довгий час, чи залишились до сьогодення. До прикладу канони цієї збірки передбачали наявність двох-трьох свідків для підтвердження певного явища, достовірність якого намагались встановити. Така практика пізніше перейшла в цивільного законодавства. Також у збірнику була норма, яка встановлювала суворі правила управління церковним майном. Відповідно до неї заборонялась передача власності над ним державним органам навіть при визнанні її збитковою. Відчуження могло здійснюватися лише для певних категорій населення, таких як землероби або клир. Нові власники також не мали права перепродажу майна протягом 50 років від набуття.

³⁹ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*. Варшава 1931, 78.

⁴⁰ *Еклога* – збірник цивільного права у вісімнадцяти титулах, виданий імператором Львом Ісавриняном та його сином в 741 р. Документ містив витяги з візантійських законодавчих збірок які стосувались цивільного права. Сюди відносилось регулювання спадкових відносин, опіка духовниць, норми родинного, шлюбного та карного права. Пор. Лащенко Р. *Лекції по історії українського права*. Т I, 37.

⁴¹ *Прохірон* – своєрідна інструкція для суддів, яка мала законодавчу силу. Видана у Візантійській імперії у 879 р. щоб замінити *Еклогу*. Документ складався з норм цивільного, кримінального і в певній мірі церковного права. Базою для цієї збірки були законодавчі кодифікації часів імператора Юстиніана. Пор. *Прохірон // Советская историческая энциклопедия*. Т X. Москва 1968, 663.

У випадку порушення цієї умови воно поверталось у власність єпископа. Ця норма захищала від зловживань церковною власністю⁴².

Кормча встановлює норму відповідно до якої протягом трьох років після поділу територій єпархій можуть бути оскаржено межі. Цей термін може бути довшим, якщо єпископ, який мав намір звернутись до суду, не здійснив цього з об'єктивних причин. Крім цього законодавчий збірник регулює порядок дій, коли пресвітер під примусом залишає священничий сан. У такому випадку єпископ може обмежити його можливості священнодіяти, але не позбавляє сану. *Єфремівська Кормча* також встановлює правовий статус знайдених речей. Відповідно до неї такі речі не можуть стати власністю особи котра їх знайшла, окрім певних обставин. Ці норми в подальшому також знайшли відображення у світських законах⁴³.

Візантійський вплив на законодавство Русі-України здійснювався не лише через законодавчі збірки. До прикладу грецьке духовенство, керуючись статтями *Прохірону*, дає поради князеві Володимирі Великому щодо призначення покарань розбійникам. Проте, не всі норми візантійського права знайшли своє призначення в князівській державі. Через це влада генерувала власне законодавство, яке адаптувало норми до своєї ментальності. Князь Володимир не завжди карає винних у злочині відповідно до порад. Замість страти, до прикладу, він встановлює грошове відшкодування за окремі злочини⁴⁴. Варто згадати грамоти візантійських ієрархів адресованих князям, зокрема, патріарха Луки Хрисоверха 1160 р., в якій він відмовляється виконати прохання, суздальського правителя Андрія Боголюбського, заснувати автономну митрополію на його території. Герман II у своїй грамоті 1228 р. митрополиту Кирилу I забороняє висвячувати холопів і використовувати князям церковні доходи для своїх потреб⁴⁵.

⁴² Пор. Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції* // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 85 (2010), 42.

⁴³ Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції*, 42-43.

⁴⁴ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*. Варшава 1931, 82-83.

⁴⁵ В. Любашенко, *Кормча книга: Сторінка з українсько-балканських взаємин* // *Проблеми слов'янознавства* 58 (2009) 54.

Найбільшого впливу візантійського права зазнала сфера сімейних відносин, адже язичницькі звичаї контрастували з християнськими нормами. Фактично від часу хрещення цей інститут переходить у церковне регулювання. Така зміна зумовила розвиток сімейного і подружнього права, яке базувалось на християнських засадах. Церква боролася з практикою, коли подружжя укладалось між близькими чи дальшими рідними, хресними і хрещениками, оскільки в такому випадку виникав особливий зв'язок, який прирівнювався до кровного. Сімейні відносини зазнали впливу християнського гуманізму. Батьки мають обов'язок виховувати дітей та забезпечувати їх. Діти в свою чергу повинні піклуватись про батьків. У разі відмови однієї із сторін здійснювати це винна сторона підлягала покаранню. Церква була компетентною у виборі опікунів для сиріт⁴⁶.

У кримінальному праві також виникли зміни з появою візантійських норм. Проте ці зміни були суттєво меншими ніж у вищезгаданих галузях, адже місцеве законодавство в цій сфері було сформоване базуючись на звичаях, які були в практиці довгий час. Нові елементи стосувались вбивства в різних його проявах, зокрема отруєння та абортів, крадіжки церковного майна, сексуальних відхилень. Карались також магичні ритуали в наслідок яких постраждала людина. *Єфремівська кормча* класифікує вбивство як навмисне чи ненавмисне. Єпископ не міг звинуватити людину у вчиненні правопорушення на основі інформації отриманої зі сповіді⁴⁷.

Правові відносини Русі-України формувались на основі звичаїв. Впродовж століть вони відшліфовувались відповідно до потреб спільноти. Згодом вони стали фундаментом, на котрому базувалось законодавство князівської держави. Правителі, послуговуючись ним, будували міжнародні відносини. Проте в цей час воно піддавалось різноманітним впливам. Ключовим моментом у формуванні законодавства Русі-України стало прийняття християнства. Разом з вірою в державу прийшли норми візантійського права, як церковного, так і світського. Укладене у законодавчі збірники, воно було

⁴⁶ Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції*, 43-44.

⁴⁷ Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції*, 44.

привезене грецьким духовенством і здійснило вагомий вплив на розвиток руського права. Князівська державна не просто прийняла нові норми, а поєднавши їх зі столітніми звичаями витворила своє власне законодавство.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА КНЯЗІВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. УСТАВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ПРО ДЕСЯТИНИ, СУДИ І ЦЕРКОВНИЙ ЛЮД

Християнство було поширене на території Руси-України ще до прийняття нею цієї релігії⁴⁸. Проте, після офіційного хрещення в 988 р., відносини між державою та Церквою, як структурою набули нової форми. Це було зумовлено високим рівнем розвитку та поширення християнської спільноти. З цього періоду, Церковна діяльність поширюється не тільки в духовній сфері, виконуючи душпастирську опіку чи літургійне служіння, а й у державотворчому процесі. Останнє полягало у двох нових, для Церкви на Руси-Україні, формах діяльності. Першою була правова сфера. До якої належали два види судів. Один, внутрішній – церковний, здійснювався над клиром, а інший – громадський, вірніше частина його. Вона передбачала розгляд судових справ всього населення країни у випадках, які стосувались моралі. Крім цього, Церква брала участь у політичному житті держави. Сюди належала інтронізація князів, присутність при підписанні договорів, та різні князівські доручення⁴⁹.

---

⁴⁸ Вже у другій половині VIII ст. є згадка про охрещення руського князя Браварлина, який разом із боярами навернувся після захоплення візантійського міста Сугдаї (Сурож). Імовірно, що вони походили з Руського Каганату, який був попередником Тьмутараканських земель, де через століття вже існувала єпархія. Наступна згадка описує хрещення Аскольда і Дира. Після невдалого походу на Царгород вони охрестились, відтак на територію Руси-України прибула християнська місія, а у 860 р. вже є згадка про хрещення населення. На територію Приазов'я християнство прийшло в наслідок хозарської місії святих Кирила і Методія в другій половині IX ст. З 863 р. вони проводили там місійну діяльність, яка з часом привела до утворення на теренах моравської держави Митрополії. Християнські осередки не мали всеохоплюючого характеру і були точково розкидані по всій території. Проте через постійний розвиток торговельних відносин, військові походи чи інші аспекти людського побуту християнство поширювалось. Так у першій половині X ст. велика частина Києва є християнською. Так у договорах укладених князем Ігорем в 944 р. є згадка про те, що делегати-християни присягаються у вірності пунктам угоди церквою святого Іллі, а погани – відповідно до їх звичаїв. Його дружина Ольга, охрестившись в Царгороді в середині X ст. після чого сприяла появі християнської місії з Риму близько 60-тих років. Ця спроба закінчилась невдачею і місіонери повернулись до Німеччини. Пор. М. Чубатий. *Історія християнства на Руси-Україні*. Т. I (до р. 1353). Рим-Нью Йорк 1965, 76-184.

⁴⁹ Пор. Я. Шапов. *Государство и Церковь Древней Руси X-XIII вв.* Москва 1989, 5.

Новий порядок взаємовідносин був виражений в князівських уставах та грамотах. Вони становлять найважливіше джерело законодавства Русі-України, у відношенні до Церкви. Загалом, всі наявні примірники цих документів X-XV ст. можна поділити на три групи:

- Устави князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
- Устави періоду феодальної роздробленості. Є найчисленнішими і представляють особливості правових відносин між Церквою і державою у X-XIV ст.
- Грамоти XV ст. видані Великим князівством Литовським, в яких прослідковується вплив давніших руських законів⁵⁰

2.1.1. Проблематика автентичності Уставу

Першим із цих джерел є *Устав князя Володимира Великого про десятини, суди і церковний люд*. Ця пам'ятка законодавства була досліджувана низкою науковців. Серед яких митрополит Макарій, К. Неволін, В. Бенешевич, С. Юшков, О. Павлов, М. Карамзін, М. Суворов, В. Сергієвич, О. Лотоцький, Г. Вернадський. В періоді вивчення Уставу виникало досить багато суперечок. Науковці використовували різні способи аналізу документу, для пошуку найстаршої редакції, чи доведення автентичності. Проблема полягала в тому, що оригінал документа відсутній, а дослідники могли вивчати лише його пізніші редакції. Вони містили текстуальні відмінності, неточності, тощо. Деякі науковці, Є. Голубинський⁵¹ і М. Суворов⁵² твердили, що він сформований за

⁵⁰ Пор. Я. Шапов. *Княжеские уставы и Церковь в Древней Руси X-XIV вв.* Москва 1972, 5-6.

⁵¹ Свої аргументи він базує на невідповідності приписів Устава князя Володимира тогочасним реаліям. Першим з таких закидів є те, що десятина, про яку йде мова у документі була уставлена не лише для храму Богородиці в Києві а для всіх *єпископій*. Наступним аргументом є неправильність того, що десятину вищезгаданих церві давала вся Руська земля. Натомість кожен інший регіон підтримував свої церкви. Також професор заперечує припис яким князь передавав частину судових справ єпископам, відповідно до грецького законодавства, кажучи що вони належали князівському суду. На сам кінець якби князь дійсно видав такий документ, то з огляду на його важливість він мав би зберегтись не тільки в Північній а й Південній частині Русі. Пор. Е. Голубинський. *История Русской Церкви*. Т. 1: *Период Киевской или домонгольской* I-я половина тома. Москва 1901, 400-402.

Єпископія (гр. ἐπισκοπή, лат. episcopium, слов. єпіскопія) – збірне поняття, яким означалась область управління Єпископа. Сюди належала єпископська резиденція, катедральний храм та апарат управління. Пор. Д. Пашков. *Епископия // Православная Энциклопедия (электронная версия)* <http://www.pravenc.ru> (15.04.2020).

⁵² Професор вказує на можливий вплив, римського церковного законодавства, яке могло проникнути на Русь з Болгарії. Прикладом цього є практика десятини. Вона була розвинута на Заході, базувалась на Старозавітніх

декілька століть після смерті князя, і містить в собі Західні впливи. На противагу такому баченню є думка, що хоч і устав зберігся в пізніших списках і з численними змінами, але все ж, в його основі лежать закони часів князя Володимира⁵³.

Устав дійшов до сьогоднішнього дня в численних списках, які датуються XIII-XVIII ст. При цьому, серед них немає ідентичних примірників, а кожен з них має певні схожості з автентичним текстом. Найстарішим із них, на думку професора Карамзіна, є список Новгородської Синодальної Кормчої. Проте, у дослідника виникає сумнів щодо автентичності цього тексту. Відтак серед науковців починає побутувати думка, що цей устав не був написаний князем Володимиром. У 1825 р. митрополит Євгеній Болховітинов розширює перелік доступних для вивчення редакцій Уставу, додаючи нові списки. Таким чином, аналізуючи всі наявні джерела, науковці роблять висновок, що кожна з них хоч і має відмінності та все ж має однакову основу. Митрополит Євгеній пропонує вважати Варсоноф'євську редакцію, як старішу і ближчу до оригіналу⁵⁴. Макарій Булгаков не просто висловлює схожі аргументи, а розвиває їх у своїй праці *Исторія Русской Церкви Т I*. Його дослідження важливе, для розуміння текстів цього документу. Співставивши різні варіації Уставу, він вказує на невідповідності між ними. Проте, це не слугує приводом для сумніву в автентичності існування правової збірки князя Володимира. Натомість, дослідник пояснює чому могли з'явитись такі відмінності. Аналізуючи тексти Уставу він пояснює чому той, чи інший фрагмент є в давніших списках, але відсутній в пізніших і навпаки.

приписах і таким чином не була елементом слов'янським чи візантійським, де вона мала досить невизначений характер. Пор. Н. Суворов. *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго Русскаго права*. Ярославль 1888, 192-193.

⁵³ Між прихильниками ідеї автентичності Уставу Володимира також є суперечності в самому розумінні цього явища. Одні висловлюють думку, що він будучи справжнім матеріально не є таким в формальному розумінні. Тут іде мова про те, що приписи хоч і притаманні часам князя, але кодифіковані кимось іншим. Інша частина науковців стверджує що тоді вже міг існувати збірник законів такого типу. Пор. І. Назарко *Святий Володимир Великий Володар і Хреститель Руси-України (960-1015)*. Рим 1954, 127-128.

⁵⁴ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.* Москва 1976, 14-15.

Для певної класифікації і визначення притаманних характеристик наявні версії Уставу були поділені на групи, означені редакційними типами. Таким чином виокремили три категорії:

- Київська, яка мала вплив як західний так і східний.
- Київська, лише із західним впливом.
- Київська, із західним впливом, ґрунтована на німецькому церковному законодавстві.

Крім цього, є поділ за редакціями. Тут думки науковців також відрізняються. К. Корчагін та О. Лотоцький вирізняють коротку і широку. Натомість інші дослідники додають до цього переліку ще й середню⁵⁵.

2.1.2. Аналіз тексту Уставу, встановлення церковних судів та інших компетенцій церковної ієрархії

В кожній з редакцій, Устав Володимира Великого ділиться відповідно до структури. Текст починається зі вступу. Ця частина в списках має досить багато відмінностей. Тут, якщо брати українські примірники, йде мова про вибір князем християнської віри, зцілення його від невиліковної хвороби, прийом митрополита для Київської церкви Михаїла, який відкрив основи віри. У так званих великоруських редакціях, ця частина є коротшою і містить суттєві відмінності. Немає згадки про вибір віри, натомість є родовід князя Володимира. Тут, також, є згадка про прийняття християнства від патріарха Фотія. Це слугувало аргументом для М. Карамзіна та інших дослідників, щоб піддати сумніву автентичність документу, з огляду на те, що предстоятель візантійської церкви помер у 891 р. Науковці дійшли до висновку, що ця згадка є пізнішою вставкою зробленою тими, хто переписував Устав⁵⁶. Відповідно до тексту,

⁵⁵ Пор. П. Сабат. *Церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV-початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Іліріко №15 // Науковий вісник Ужгородського університету, історія 26 (2011) 243.*

⁵⁶ Крім цього, деякі науковці проаналізувавши уривок в якому йде мова про прийняття християнства і першого митрополита від патріарха Фотія висунули іншу версію. Хронологічна невідповідність була вперше помічена митрополитом Захарією Копистенським, який пояснює це як факт попереднього хрещення Русі за патріарха Фотія. Останній, в свою чергу, справді призначив першого митрополита Михайла, якого помилково назвали Леонтієм. Барон Розенкамф трактує цю невідповідність у свій спосіб. Князь Володимир не отримав митрополита

першим митрополитом названо Леона. Аналізуючи різні редакції передмови, можна дійти висновку, що перед автором не було необхідності вказувати відомості, подані в цій частині. Князь Володимир не потребував легітимізації свого правління, через додавання родоводу. Крім цього, недоцільно згадувати про вибір віри, в період, який воно відбулось і є відомим для населення. З огляду на це, можна ствердити, що тексти передмов були пізнішими доповненнями, зумовленими різними релігійними та політичними факторами⁵⁷.

Перша частина описує призначення фінансової підтримки для Церкви у вигляді десятини. Аналізуючи її, професор О. Павлов вказує на імовірну помилку того, хто записував Устав через століття після смерті Володимира Великого. Автор поєднав відомості про десятину, дану князем храмові Богородиці, зі своєї власності та устанавлену ним практику збирати ту ж таки пожертву, але вже на користь локальних *єпископій*. Остання, давались з коштів, які надходили князеві від різного роду податків і мита. В документі, цю десятину приписують лише вищезгаданій церкві. Заперечення такої похибки є у грамоті новгородського князя Святослава Ольговича. В ній десятина виступає споконвічною практикою Руської землі. Також, в XI-XII ст., вона призначається новоутвореним церковним одиницям⁵⁸.

В наступній частині Уставу йде мова про заснування церковних судів. Для аналізу норм вказаних тут, та в наступному фрагменті ми будемо використовувати тексти Волинської та Синодальної редакцій. Щоб, таким чином, об'єктивніше представити особливості законотворчого процесу Руси-України. В другій частині, князь, покликаючись на норми візантійського Номоканону, встановлює церковні суди, та відокремлює їх від цивільних.

Синодальна редакція

Після цього відкривши грецький номоканон і знайшовши в ньому, що не доречно цих судів і позовів князеві судити, ні боярам його, ні судам

безпосередньо від Фотія, а з того духовенства, яке існувало в Русі з часів Патріарха, і називалось Фотієвим. Пор. К. Неволин. *О пространстве церковного суда в Росии до Петра Великого // Полное собрание сочинений*. Т. VI: *Изследования о различных предметах законовѣданья*. Санктпетербургъ 1859, 274-275.

⁵⁷ Пор. О. Лотоцький. *Церковний Устав князя Володимира Великого*. Львів 1925, 12-14.

⁵⁸ Пор. А. Павлов. *Курс Церковнаго права* 5-оє изд. Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1902, 136-137.

І як задумав із своєю княгинею з Анною і з своїми дітьми, дав ці суди церквам, митрополиту і всім єпископіям по Руській землі⁵⁹.

Волинська редакція

Після того Митрополит тим ж сказав ми сім Соборів грецьких і Номоканон і якщо великі ті царі не захотіли самі судити ці суди, ні вельможі ні бояри, ні судді їх, але передали Церкві і святителям.

Так і вирішив зі своєю княгинею і своїми дітьми, дав церкву святої Богородиці митрополиту всієї Руси і всім єпископам по всій Руській землі ті суди⁶⁰

Явище, так званого, церковного суду було не новим для Візантії, ще до проголошення там християнства як державної релігії. Існували випадки, коли християни звертались не до цивільних суддів, а до єпископів, як духовних провідників спільноти. Високий моральний рівень церковних ієрархів, та існування вищезгаданої практики, зумовив визнання рішень церковних судів, на рівні з цивільними. Таку зміну ввів імператор Костянтин Великий, а згодом деякі його наступники. В Русі-Україні в сфері судів була одна суттєва відмінність. Позивачі мали обов'язок оплачувати судовий процес, вносячи мито. Натомість, у візантійських судах таке явище було відсутнім. З огляду на це, останні легко віддавали частину своїх справ церковним суддям⁶¹. Враховуючи локальні обставини князь Володимир не дає права єпископам судити всі види злочинів. Натомість, він виділяє декілька груп злочинів, які переходять в компетенцію Церкви. Новоутворені церковні суди розглядали справи, що стосувались злодіянь супроти віри та інституту сім'ї. У двох обраних редакціях Уставу перелік компетенцій церковних судів частково відрізняється

Волинська редакція

---

⁵⁹ По том разверзьше грецьскіи номоканонъ и ѡбрѣтохом в' немь, ѡже не подобаєть сихъ соудов и тѣжъ кн(я)зю соудити, ни боиромь.

И изъ, съгадавъ съ своєю княгинею съ Анною и съ своими дѣтми, дал ѡсемь тѣи соудѣи ц(е)рквамъ, митрополитоу и всѣмъ епископиамъ по Роуськой землі. (переклад Роман Гідей) Пор. Шапов Я. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 23.

⁶⁰ По том же митрополитъ тѣм же сказа ми ѡ-ю съборъ греческих и номоканонъ і како веліци тѣи ц(а)ри не въсхотѣша сами судити тѣхъ соудовъ, ни велможам ни боиром, ни соудіамъ их, но передаша ц(е)ркви и с(вя)т(ите)лем.

Тако же и азъ, изгадавъ съ своєю княгинею и съ своими дѣтми, дал есьми ц(е)ркви с(вя)тѣи Б(огороди)ци митрополиту всея Руси и всем еп(и)с(ко)помъ по всей Русской земли ты соуды. (переклад Роман Гідей) Пор. Шапов Я. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 70-71.

⁶¹ Пор. Голубинський Е. *Исторія Русской Церкви*. Т. I: *Период Киевській или домонгольській* I-я половина тома, 396-398.

[...] Дал есмь по всѣм градом и по погостом, и по свободам, где хр(и)стїане суть: роспусы, смирное, застание, оумыкание, пошибание, промежи мужем и женою о животѣ, оу племени, или в сватствѣ поимется, вѣдъство, зелейничество, оурѣканїа три: бляднею и зѣлїи, еретичество, зоубоедь, о(т)ца или м(а)т(е)рь бьеть с(ы)нь или дщи, братїа или дѣти тяжутся о задницу, ц(е)рковная татба, м(е)ртв(е)ця сволочать, гробный тать, кр(е)ст постѣкуеть, или на стѣнах рѣжють, или скоты, или пси, или птици без велики ноужда, или что неподобно ц(е)ркви подѣють[...]⁶².

Синодальна редакція

[...] А се ц(е)рк(о)внии соуди: рѣспоусть, смильноє, заставаєє, пошибаньє, ѡмѣчка, промежи мужем и женою ѡ жївотѣ, в племени или в сватствѣ поимоутсѧ, вѣдѣство, зелии'ничѣство, потвори, чародѣиїи, волхованим, оурѣканим три: бляднею и зельи, еретичѣство, зоубоѣжа, ѡли с(ы)нь ѡ(т)ца бьеть, или м(а)т(е)рь, или дчи, или снѣха свекровь, брати или дѣти тяжутьс(я) ѡ задницу, ц(е)рк(о)внаи татба, м(е)ртв(е)ци сволочать, кр(е)сть постѣкѣуть или на стѣнах рѣжють, скоть илї пси, или поткѣи без велкѣи ноужи введет, или ино что неподобно ц(е)ркви подѣють, или два друга иметсѧ бити, ѡдї ного жена ѡиметь за лоно другаго и раздавить, или кого застаноут сѣ четвароножиною, или кто мѡлїтсѧ под ѡвиномь, или в' рощеньи', или оу воды, или дѣвка дѣтѧ повѣржетъ[...]⁶³.

Роспуст – під цим словом розуміються справи, що стосувались розлучення⁶⁴.

Смильное – думки дослідників, щодо розуміння цього терміну, відрізняються. Є. Голубинський проводить етимологію від слова *мило*, яке означає посаг⁶⁵. Натомість К. Неволін вказує, що це слово може означати перелюбні дії людей, які є в шлюбі, або поза ним. Таку думку аргументує тим, що в чеській, польській мовах є спільнокореневі слова, що перекладаються як перелюб⁶⁶.

Застание – цей термін розуміється, як застати людину, під час вчинення розпусної дії. Такий висновок можна зробити виходячи з того, що у Синодальній редакції вказується конкретний випадок, а саме *или кого застаноут сѣ четвароножиною*. Це також може вказувати на неприродні сексуальні потяги до

⁶² Пор. Шапов Я. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 71.

⁶³ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 23.

⁶⁴ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*. Варшава 1931, 212.

⁶⁵ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 212.

⁶⁶ Пор. К. Неволін *О пространствах церковнаго суда в Россїи до Петра Великаго // Полное собраніе сочиненій К. Неволїна*. Т. VI *Изслѣдованїя о различныхъ предметахъ законовѣдѣнїя*. Санктпетербург 1859, 281-282.

тварин. Проте, професор О. Павлов аналізуючи етимологію слова *заставь*, вказує що в південно-слов'янських перекладах воно відповідає грецькому юридичному терміну, *заставі*. Таким чином цей термін потрібно розглядати в поєднанні з словом *смильное*. Тоді словосполучення означає шлюбний договір з включенням застави⁶⁷.

Умикание – в цьому випадку може йти мова, про язичницький звичай деяких слов'янських племен, викрадати дівчину для співжиття. Про це згадує Нестор літописець, говорячи, що древляни, живучи, як тварини не знають шлюбу, а викрадають собі дівчат⁶⁸.

Пошибание – слово написано у відмінному порядку, в різних редакціях Уставу. В наслідок цього, думки дослідників, щодо його значення розходяться. Трактувати *пошибание* можна двома способами. В першому випадку, як представлено у цитаті Волинської редакції, воно розглядається разом із словами *промежи мужем и женою о животѣ*. Відповідно до цього така конструкція означає, суперечку, чи бійку між чоловіком та жінкою через майно⁶⁹. На інше розуміння вказує О. Павлов, покликаючись на давніші редакції Уставу, де *пошибание* стоїть перед словом *умикание*. Дослідник аналізуючи пам'ятки руського права висловлює думку що в такому випадку воно означає насильницькі дії сексуального характеру супроти жінок⁷⁰.

Промежи мужем и женою о животѣ – враховуючи контекст слова *пошибание*, О. Павлов пропонує трактувати цю конструкцію окремо згаданого слова. Науковець розкладає, термін *промежи* на два інших. Таким чином отримуємо словосполучення *пря межи*, що означає суперечку, бійку, змагання, між кимось⁷¹. Відповідно до цього ціла конструкція є логічною і вписується зміст тих компетенцій, які належали до церковних судів. Враховуючи те, що Устав

⁶⁷ Пор. А. Павлов. Курс Церковного права 5-оє изд., 138.

⁶⁸ Пор. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права, 213.

⁶⁹ Пор. К. Неволін *О пространствѣ церковнаго суда в Россіи до Петра Великаго // Полное собраніе сочиненій К. Неволіна. Т. VI Изслѣдованія о различныхъ предметахъ законовъдѣнія*, 281.

⁷⁰ Пор. А. Павлов. Курс Церковного права 5-оє изд., 138-139.

⁷¹ Пор. А. Павлов. Курс Церковного права 5-оє изд., 139.

неодноразово переписували, то помилка, з поєднанням двох слів цілком могла мати місце.

Оу племени, или в сватствѣ поимется – ця конструкція вказує на наявність практики шлюбів між рідними, яку згідно візантійських правових норм належало судити церковним судам⁷².

Вѣдѣство, зелии'ничьство, потвори, чародѣланиа, волхованиа, ці слова перелічують язичницькі практики, які побутували серед населення. *Вѣдѣство* – означає знання, отримані надприроднім способом. *Зелии'ничьство* – знання чудодійних і зцілюючих трав. *Потвори* – приготування різноманітних видів зілля. *Чародѣланиа* – приготування чарівних ліків. *Волхованиа* – в своїй суті те ж що й *вѣдѣство*⁷³.

Оурѣканіа три: бляднею и зѣлїи, еретичество, ця конструкція в різноманітних редакціях Уставу змінена переписувачами настільки, що неможливо розпізнати точний її зміст. *Оурѣканіа*, означає обзивати когось, а слідуючи побудові конструкції наступні три слова після двокрапки мали б бути власне тим, як могли назвати когось. Проте, *еретичество* стоїть в іншому відмінку ніж два попередніх слова. Це зумовлює дискусію між науковцями, щодо того, що ж все таки означає ця конструкція. Якщо ж трактувати кожне слово окремо то, *оурѣканіа* – уроки, *бляденье* – пусті розмови, а якщо поєднати його зі словом *зѣлїи*, то це означає замовляння над зіллям. *Еретичество*, на такому ранньому етапі розвитку Церкви в Русі-Україні не могло розумітися в такому ж значенні, як у візантійському законодавстві, тому швидше за все так називали перевертнів⁷⁴.

⁷² Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 214.

⁷³ Пор. А. Павлов. *Курс Церковнаго права* 5-оє изд., 140.

⁷⁴ Пор. А. Павлов. *Курс Церковнаго права* 5-оє изд., 140-141.

Зоубоѣжа – укус, проте О. Павлов висловлює думку, що простий укус навряд чи міг належати до компетенцій церковного суду. Натомість він вважає що це міг бути укус з метою нанесення не тільки фізичної шкоди а й надприродної⁷⁵.

їли с(ы)нь ѡ(т)ца быѣтъ, или м(а)т(е)рь, или дчи, или снѣха свекровь – ці злочини хоч і мали б підлягати цивільному суду, проте були передані з міркувань морального впливу Церкви на проблеми, які виникали родинно⁷⁶.

Брати или дѣти тѣжютьс(я) ѡ задницю, цей елемент викликав дискусію серед дослідників. М. Карамзін вказує на невідповідність норм Уставу Володимира та пізнішої правової збірки князя Ярослава Мудрого. Відмінність полягає у тому, що судові суперечки, щодо спадку між дітьми та братами в першому документі підлягають розгляду духовенства, а в другому – їх розглядає князь через своїх підданих. На противагу цьому закиду Митрополит Євгеній висловлює декілька контраргументів. В тексті Уставу вказано, що він базується на грецькому Номоканоні. Відповідно до якого, частина судів належали духовенству. Якщо і справді передача справ, які стосуються спадку, до цивільного суду була в автентичному тексті Руської Правди, то це природній процес, коли один князь змінює закони встановлені попереднім. Проте в дослідника виникають сумніви, оскільки на руських землях церковні суди розглядали такі справи аж до часів царя Петра I. Опираючись на цей факт, можна зробити висновок, що передача компетенцій над справами спадкоємства, була пізнішим додатком котрогось з князів⁷⁷.

Ц(е)рк(о)внаѧ татба, м(е)ртв(е)ци сволочать, кр(е)сть посѣкѣтъ или на стѣнахъ рѣжють, скоть илї псѣи, или поткѣи без велѣи ноужи въведет, или ино что неподобно ц(е)ркви подѣжють, тут перелічуються злочиння супроти

⁷⁵ Пор. А. Павлов. Курс Церковного права 5-оє изд., 141-142.

⁷⁶ Пор. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права, 215.

⁷⁷ Пор. Е. Болховитинов. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии : с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Київ 1825, 9.

Церкви, та переступ певних норм поведінки християн. *М(е)ртв(е)ци сволочать* випадки коли люди розкопували могили та знімали з покійників одяг, чи прикраси⁷⁸. *Кр(е)сть посѣкѣтъ или на стѣнахъ рѣжють*, нанесення шкоди сакральним спорудам⁷⁹. *скотъ илї псѣи, или поткѣи без велкѣи ноужи въведет*, імовірно були випадки коли в храм могли зайти люди зі своїми тваринами, наприклад мисливці із собаками, тощо⁸⁰.

Или два друуга иметсѣ бити, єдї ного жена ъиметь за лоно друугаго и роздавить, или кого застаноут сѣ четвароножиною, или кто мѣлитсѣ под ѡвиномь, или в' роценьи', или оу водѣи, или дѣвка дѣтѣ повържетъ. Ця частина є лише в деяких редакціях, що видно з вищеподаних цитат Волинської та Синодальної редакцій.

Устав князя Володимира передбачав, що до церковних судів звертались у двох випадках, якщо був вчинений одне із вищезгаданих злочинь, або особа належала, до так званих *церковних людей*. В останній частині визначає тих, хто називається належить до цієї категорії. Сюди відносився клир та всі, ким опікувалась Церква. Князь передає судові справи за їх участю суду Митрополита чи Єпископа⁸¹. До таких людей відповідно до Волинської редакції відносяться: *игумень, попъ, дїакон, кто въ крилосѣ, чернець, черница, попадия, попович, лѣчець, прощеник*⁸², *зад(у)шный ч(е)л(ове)къ*⁸³. Синодальна редакція вказує ще: *проскоурница*. Також, до церковних людей належати ті, хто перебував в закладах, якими мало опікуватись духовенство, а саме: *монастыреве, болницы*,

⁷⁸ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 217.

⁷⁹ Пор. Голубинський Е. *Історія Русской Церкви*. Т. I: *Период Киевській или домонгольській* I-я половина тома, 624-625.

⁸⁰ Пор. Голубинський Е. *Історія Русской Церкви*. Т. I: *Период Киевській или домонгольській* I-я половина тома, 625.

⁸¹ Пор. М. Булгаков. *Історія Русской Церкви*. Т. I. Санктпетербургъ 1857, 119-120.

⁸² Людина яка зцілилась за посередництвом молитви, прикладання до ікони чи мощей. Також сюди можна відносити тих хто зцілювався після прийняття Таїнства Єлеопомазання. Пор. Голубинський Е. *Історія Русской Церкви*. Т. I: *Период Киевській или домонгольській* I-я половина тома, 422-423.

⁸³ Ті, кого віддали в монастир чи церкву на спомин чиєсь душі. Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 218.

*гостин'ниці, странноприїмци*⁸⁴. Таким чином дізнаємось про ще одну сферу компетенцій Церкви, служіння потребуючим.

Наступна частина Уставу описує встановлення за церковною ієрархією обов'язку дбати за дотриманням точності торговельних мір і ваг. Така практика була типовою для середньовічних міст і поселень, де проводились торги. Місцем де приїжджали купці, була, зазвичай, площа біля храму. Вищезгадані міри і ваги знаходились під наглядом духовенства. Так князі мали на меті уникнути різноманітних маніпуляцій і нечесної торгівлі. Крім цього, за зберігання і нагляд за торговельними приладдями Церква отримувала мито. В Уставі князя Володимира це мито становить дохід від десятої неділі торгів⁸⁵. Такий припис змінював формат отримування церковного доходу. Замість фіксованої частини прибутків від торгу Церква отримувала час, за який могла збирати мито. Це, в свою чергу зумовлювало контролювати чесність проведення торгів, не лише шляхом контролю за приладдям, а й слідкуючи за самим процесом. Згадана практика мала своє продовження в подальшому. Про що свідчать князівські грамоти та інші документи XV-XVII ст⁸⁶.

2.2. УСТАВ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Наступною спробою рецепції візантійського права в руській державі був Устав Ярослава Мудрого. Утворений близько XI-XII ст. він є кодексом сімейного і подружнього права. Подібно до його відповідника, авторства Володимира Великого, цей також має досить багато екземплярів. Налічується більш ніж 90 списків, серед яких виділяють шість редакцій. Одними з найстаріших з них є Широка, містить тексти, з досить багатьма відмінностями між собою. Устав в ній

⁸⁴ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 24, 71-72.

⁸⁵ Пор. А. Павлов. *Курс Церковного права* 5-оє изд., 145-146.

⁸⁶ Пор. Б. Фля. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*. Москва 2007, 24-27.

знаходиться серед статей на захист прав Церкви. Коротка редакція є найбільш поширеною, міститься в більшості списків⁸⁷.

Правові норми в цьому документі розвивають ідеї поміщені в Уставі Володимира і мають певні риси, які відображають результат поєднання закордонного права та законодавства, яке побутувало до цього. Прикладом є введення системи матеріальних відшкодувань, в певних випадках, на противагу фізичним карам, передбаченим, за злодіяння, відповідно до грецьких норм. Згадки про цей документ вміщені в деякі списки літописів, де він знаходиться разом з *Судебником* царя Костянтина, *Уставом Володимира*, та *Руською Правдою*⁸⁸. Щодо останньої правової збірки, то О. Рейц висловлює думку, що вона не могла існувати без *Уставу Ярослава*. Це твердження він обґрунтовує тим, що в *Руській Правді* відсутні деякі норми, які мала б врегульовувати законодавча збірка того часу. Таким чином, окремо обидва документи виглядають неповними⁸⁹.

Враховуючи історичний контекст, деякі дослідники Коротку та Широку редакцію називають київською та московською відповідно. Це зумовлено впливом, який прослідковується при порівнянні текстів. Київська редакція містить статті лише про суди в церковних справах, натомість у московській крім них, є ще цивільні. Наявність останнього полягає у більшому впливі влади на церковне законодавство на теренах московської держави⁹⁰. Перша згадка про київську редакцію є у грамоті князя Юрія Семеновича Лінгвеневича 1443 р. Розмежовуючи сферу компетенцій єпископа, він покликається на *Свиток Ярославль*, і передає право отримувати приписані там кошти з судових справ, чи штрафів архимандритові Онуфріївського монастиря. Про московську, в 1402 р. є запис в літописі, згідно якого, князь Василій Дмитрієвич, відповідно до поради

⁸⁷ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 85,107.

⁸⁸ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 233.

⁸⁹ Пор. А. Рейц. *Опытъ истории російскихъ государственныхъ и гражданскихъ законовъ*. Москва 1836, 386-387.

⁹⁰ Пор. Пор. П. Сабат. *Церковні уставы князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV-початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Ліріко №15*, 244.

митрополита Кипріяна, розпорядився щодо судів церковних так, як князь Володимир і його син Ярослав.⁹¹

Західно-руська редакція згідно науковців є старішою за східно-руський відповідник. Таку думку висловлює Н. Суворов. Він вказує на те, що київський варіант документа є настільки мало досліджуваний, що її не поміщають навіть у спеціалізовані хрестоматії, для тих, хто студіює право. Проте, такий підхід є помилковим, з огляду на те, що найдревніший список, у якому вона вміщена є старшим за східно-руську. Крім цього, він був чинним законодавством на теренах Західної Русі, яка в той час вже була частиною Польської та Литовської держав. Доказом цього, є грамота польського короля Сигізмунда I, дана Київському митрополиту Йосифу та іншим ієрархам Православної Церкви В ній перераховуються віковічні права, які базувались на номоканонах, та згадуються князівські грамоти, які закріплюють вищезгадані норми за духовенством Київської Церкви. Це є істотною перевагою над московською редакцією, яка на думку професора була неавтентичною⁹².

Основна частина короткої чи широкої редакції є схожою. Тому, серед науковців побутує думка, що це дві версії одної і тої ж правової збірки. В *Свитку Ярославлі* немає кар за крадіжки, вбивство, обстригання голови, чи бороди. Там вказано злочини проти моральності, інституту сім'ї, та охорони віри. Така відмінність зумовлена різними історичними обставинами в яких перебувала Церква в Західній та Східній чи Північній Русі-Україні. Перебуваючи під впливом московської держави Церква намагалась розширити сферу своїх компетенцій, додаючи до неї цивільні правопорушення. Натомість, на Заході Церква відсторонювалась від таких тенденцій, та чітко сформувавши сферу своїх компетенцій⁹³. Це, на думку М. Суворова, зумовлено бажанням Православної Церкви, яка опинилась під владою польських та литовських князів, отримати таке ж юридичне становище, як Католицька Церква. Східні та Північні правові

⁹¹ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 234.

⁹² Пор. Н. Суворов. *Сльды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго Русскаго права*, 226-227.

⁹³ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 238.

збірки не мали чіткого розмежування, де сфера компетенцій держави, а де церкви. Тому, ієрархи виокремили собі схожі до латинських судові компетенції⁹⁴. Тим не менш, *Свиток Ярославль* містить низку неточностей, серед яких мова, грошові назви, зміст статей. Причиною такого явища було пристосування документу до локальних потреб, чи історичних викликів⁹⁵.

Серед дослідників побутує думка, що ті норми законодавчої збірки князя Ярослава, які є згадані в Уставі Володимира, становлять основу, яку можна вважати первісною. Також, сюди О. Павлов перелічує ті закони, які є історично потрібними, проте не були видані в Уставі Володимира. Сюди відносяться статті про двоєженство, кваліфікований перелюб, зв'язок одруженого з посторонньою жінкою, якщо хтось вступить в блуд з монахинєю, прийняття шлюбу, без отримання розлучення в попередньому союзі, різні види кровозмішання, примус батьками дітей до шлюбу, збезчещення чужої жінки різними словами⁹⁶. Професор О. Павлов відносить сюди деякі статті, наявні в московських списках. Проте, цю думку заперечує О. Лотоцький вважаючи, що з тих норм можна додати лише елементи, де йде мова про двоєженство, та про порушення чоловіком подружньої вірності, чи укладення шлюбу без розірвання попереднього. Оскільки в їхній суті є захист інституту сім'ї, що було компетенцією Церкви. Натомість, статті про кваліфікаційний блуд чи образу жіночої честі виглядають, як пізніша вставка до текстів документа, зумовлена впливом східних покутничих списків. Ще менш ймовірним є можливість наявності в Уставі статей про компетенцію в карних справах за участі так званих *богаділених людей*. Тут іде мова про вчинення ними підпалу, крадіжки чи вбивства. Така ідея є недоречною з огляду на те, що ці правопорушення є включені до вищезгаданої цивільної правової збірки *Руської Правди*⁹⁷.

Обрана для аналізу редакція *Свитка Ярославля* міститься як додаток до грамоти литовського князя Олександра адресованої Київському митрополиту

⁹⁴ Пор. Н. Суворов. *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго Русскаго права*, 230-231.

⁹⁵ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 238.

⁹⁶ Пор. А. Павлов. *Курс Церковнаго права* 5-оє изд., 151-152.

⁹⁷ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 241.

Йосифу і православним єпископам руських областей. Вона опублікована в книзі *Акты Относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією*. У вступі йде мова, як князь Ярослав, син Володимира, з митрополитом Іларіоном укладає правову збірку. Так вони вчиняють для дотримання правил святих Апостолів і святих богоносних Отців. Тут є слова, в яких наголошується на покорі єпископів Київському митрополиті, під загрозою втрати уряду. Крім цього, застереження світській владі не протидіяти, чи перешкоджати церковній ієрархії. Якщо, хтось з бояр, цивільних суддів, порушив цю норму, то змушений сплатити дві тисячі рублів широких Київській Церкві. Законодавець наголошує також, на неприпустимості втручання світської влади у процеси пов'язані з інститутом сім'ї. Штраф за це встановлюється в розмірі п'ятста рублів широких⁹⁸. Текст основної частини в цьому випадку на відміну від Уставу Володимира є більш обширний. Він розпочинається зі статей, які вказують на злочини в шлюбі. Тут не просто перелічуються порушення, а вже наведені умови, категорії людей відносно яких фінансовий штраф збільшується, чи зменшується. Це видно на прикладі запропонованої нижче статті.

Аще кто отъ чеснѣйшихъ нашихъ боляръ во брацѣ блудномъ живуци обращетъ, сѣричь, аще мужъ, имамый жену живую, ину пойметъ, жена же видущи о женѣ его прежней, яко жива есть, за него пойдетъ: сія обоя, давши залога на церковь соборную тысящу рублей грошей широкихъ, розвестися имуть и жити во покаяніи; аще ли же не восхошуть, ино ихъ мірская власть судити и казнити имать по своему суду, повелѣвши имъвоздати залогъ онъ на церковь соборную. Аще ли же кто отъ людей простыхъ обрящется живя во брацѣ беззаконномъ, сихъ епископъ по суду своему да казнитъ залогомъ, елико возможно, или иною казнію, и от общаго сожитія ихъ розвести и ко первому браку ихъ причитати, поучивши ихъ, да живутъ во покаяніи⁹⁹.

Компетенції церковного суду, відповідно до цього документу, поширюються на тих вельмож, які живуть в блуді. В такому випадку особа

⁹⁸ Пор. *Акты Относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією*. Т. I. 1340-1506. Санктпетербург 1846, 191.

⁹⁹ *Акты Относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією*. Т. I. 1340-1506, 191.

повинна сплатити п'ятсот рублів широких і перестати вдаватись до цього гріха. Ще одна категорія, яка підлягає розгляду церковної ієрархії – *еретичество*. Щодо неї, як і її відповідника, в Уставі Володимира, є різні спроби трактувати цей термін. Проте, виникає думка, що на час появи Свитка Ярославля, згадане правопорушення мало розуміння аналогічне сучасному. Тобто стаття віддавала під церковний суд, звинувачених у відхиленнях від православної релігійної точки зору. Проте, враховуючи, що християнські догми тільки засвоювались серед люду, а характер візантійського богослов'я не передбачав можливостей для розвитку різноманітних поглядів, то швидше за все цей переступ не був поширений¹⁰⁰. Підтвердженням може бути те, що в цій редакції законодавчої збірки є лише згадка про *еретичество*, без притаманного попереднім випадкам порушень розлогого опису.

Співставивши текст Свитка Ярославля з Уставом Володимира проглядається певна невідповідність. Адже багатьох злочинів перелічених в Уставі Володимира немає в його наступника. Відповідно до цього виникає потреба взяти до уваги ще один текст короткої редакції. Обраний екземпляр знаходиться у складі кормчої в поєднанні з Мірилом праведним декількох типів і збірниках виписок з неї.

Аже кто оумчит(ь) дѣвкѹ или насилит(ь), аже болярская дчи, за сором еи є гривен золота, а еп(и)с(ко)пѹ є гривен золота; а менших боляръ гривна золота, а еп(и)с(ко)пѹ гривна золота; добрых людеи за сором є гривен серебра а еп(и)с(ко)пѹ є гривен серебра; а на оумычницѣх по гривне серебра еп(и)с(ко)пѹ, а кн(я)зь казнит(ь) их¹⁰¹.

В цій редакції, спосіб подання статті відрізняється від попереднього варіанту. Злочини про, які йде мова відповідають переліку з Уставу Володимира. Тут згадано наявні в попередньому князівському збірнику серед яких, *пошибание, умичка, роспуст, бійки і суперечки між рідними*. Також, статті розширюють перелік можливих зловживань в сфері статевих відносин. В

¹⁰⁰ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 242.

¹⁰¹ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 110.

основному це випадки перелюбу. До прикладу зрада подружньої вірності, стосунки кума з кумою, інцест, стосунки з монахиною, зоофілія, блуд свекра із невісткою, відносини з двома сестрами, мачухою, випадки, коли два брати мають стосунок з одною жінкою. Є також норми, які віддають компетенції церковних судів випадки, якщо порушення було здійснене кимось із церковного люду. «Аже чернец, или черница, или поп, или попад(и)и, или проскѣрница впадоуть въ блуд, тѣх соудити еп(и)с(ко)пѣ ѡприсно мирѧн и во что их ѡсоудит(ь) волен»¹⁰². Ця стаття описує важливий факт. Судочинства над людьми з церковного люду проходили в закритому форматі. На це вказує слово *ѡприсно*. Окрім блуду, під юрисдикцію єпископського суду відносились випадки коли священники чи монахи перебуватимуть в стані алкогольного сп'яніння, чи ситуації з монахами та монахинями, які вийшли з монастирів.

Устав Ярослава вводить поняття церковного дому. «Аже оу ѡтца и оу м(а)т(е)ри дчи дѣвкою дѣтяти добоудет(ь), ѡбличив, ю понѧти в дом ц(е)рк(о)вный»¹⁰³. Стаття передбачає перебування дівчини, яка завагітніла поза шлюбом в спеціально відведеному місці. Сюди ж відповідно мають відправляти і тих жінок, що вступили в шлюб з чоловіком, який вже мав дружину, але не розвівся із нею. «Аже муж ѡженит(ь)сѧ иною женою, с' старою не распѣстивсѧ, моуж тѣи еп(и)с(ко)пѣ в винѣ, а молодѣю в двм ц(е)рк(о)вный, а с старою жити»¹⁰⁴. Також, це стосується випадку, коли двоє братів є в стосунку з одною жінкою.

Крім цього, вказано конкретне фінансове відшкодування відносно важкості злочину. Воно є двояким, частина належить потерпілому, частина судді, в цьому випадку це єпископ. Законодавець покликається в своїх постановах на Номоканон і Правила Святих Отців. Враховуючи те, що в

¹⁰² Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 114.

¹⁰³ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 111.

¹⁰⁴ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 111.

грецькому церковному законодавстві, з якого перейняло деякі норми руське така практика відсутня, потрібно звернути увагу на цивільне. В ньому, можемо знайти імовірне коріння цієї практики. Майно засуджених, до страти, або позбавлення громадянських прав, в цивільних судах переходило у власність держави, а саме в казну. В деяких випадках суддя отримував частину з цього майна. Така практика була притаманною для середньовічної Скандинавії, та країн Західної Європи. Але там, особа, яку визнали винною в порушенні церковних законів, повинна була ще сплатити певне мито на користь короля. Який був охоронцем миру в Церкві. Тому миту відповідає грошове відшкодування на користь Церкви в Русі-Україні¹⁰⁵.

Ще одним контраверсійним моментом, в збірці Ярослава є страта князем винного у деяких злочинах. Така практика свідчить, що в більшості випадків згаданих в Уставі, окрім грошового відшкодування, все ж передбачалась фізична кара. Не відомо точно від чого залежав ступінь покарання. Воно могло виходити з ініціативи князя, чи базуватись на візантійських законодавчих збірках¹⁰⁶. В. Ключевський подає своє розуміння наявності в документі практики двох кар та трактування суті законодавчої збірки. Нормативно-правова система Уставу Ярослава побудована на розрізненні та співставленні понять гріха і злочину. Гріх належить до компетенції Церкви, злочин – держави. Будь який злочин, з точки зору Церкви, є гріхом, проте держава не кожен гріх визнає злочином. Комбінація цих понять складає підґрунтя для норм цієї правової збірки. Відповідно до якого, Церква є компетентною в судочинстві щодо гріхів всіх християн і злочинів серед духовенства. Таким чином, статті можна поділити на три групи:

- Гріховні дії, без елементів злочину, в цивільному розумінні. Судились лише церковною владою, без участі світської. Сюди відносились дії, якими особа порушувала церковні заповіді, але не порушувала світського

¹⁰⁵ Пор. К. Неволін *О пространствѣ церковнаго суда в Россіи до Петра Великаго* // *Полное собраніе сочиненій К. Неволіна*. Т. VI *Изслѣдованія о различныхъ предметахъ законовъдѣнія*, 300-302.

¹⁰⁶ Пор. К. Неволін *О пространствѣ церковнаго суда в Россіи до Петра Великаго* // *Полное собраніе сочиненій К. Неволіна*. Т. VI *Изслѣдованія о различныхъ предметахъ законовъдѣнія*, 301.

законодавства. До прикладу, чародіяння, порушення в сфері сім'ї, спілкування з язичниками, тощо.

- Гріховно-злочинні дії. Тут мова йде про вчинки, якими людина приносила фізичну чи моральну шкоду іншій особі, чи порушувала громадський порядок. В такому випадку був присутній цивільний та церковний судді. Відповідно покарання було подвійне.
- *Справи духовні*. Злочинні дії за участі осіб які належали до духовенства, чи були під його опікою. В Уставі князя Володимира такі випадки належали до компетенцій церковного суду.

Ціллю такого підходу є розмежування сфер компетенції Церкви і держави та виділення ситуацій коли вони діють спільно ¹⁰⁷.

Підсумовуючи це, можна ствердити, що законодавчі збірки князів Ярослава Мудрого, та Володимира Великого є своєрідними відповідями, на ту суспільно-релігійну ситуацію, яка була на території Руси-України, після прийняття християнства, як державної релігії. Законодавчі норми візантійського права потрапили на територію країни разом з іншими елементами релігії. Попри те, що вони були новими для язичницької держави, все ж були вдало апліковані в суспільному вимірі. Церква, як інституція відіграла важливу роль в новому законодавстві. Це було зумовлено тими якостями, які є основою спільноти християн. Вказуючи на критерії моральності Церква реалізовувала себе, крім інших аспектів, в сфері судочинства. Воно базувалось на тих нормах, які містили вищезгадані законодавчі збірки. Творці цих нормативно-правових актів беручи за основу візантійське право поєднували його з локальними викликами та потребами. Устави князів прописували сферу компетенцій церковних ієрархів, межі їх впливу. Таким чином, між державою і церквою, вибудувались відносини орієнтовані на позитивну динаміку в державотворчому процесі.

---

¹⁰⁷ Пор.В. Ключевский, *Курс Русской истории*. Ч.I Москва 1987, 257-258.

РОЗДІЛ 3

КОМПЕТЕНЦІЇ ІЄРАРХІЇ КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ XI-XIV СТ.

3.1. СЛОВ'ЯНСЬКІ КОРМЧІ КНИГИ, ЯК ДЖЕРЕЛО НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

Як вже було згадано, в попередніх розділах, з встановленням християнства, як офіційної релігії в Русі-Україні на територію держави потрапили візантійські законодавчі збірки. В них, діяльність Церкви виходила за рамки душпастирювання. Вона включала в себе участь у державотворчому і законодавчому процесі. Передача християнським ієрархам тих компетенцій і сфер впливу, які до цього належали світській владі свідчить, про інтегрування візантійських номоканонів в правовій площині Русі-України.

Серед дослідників немає однозначної думки, про існування в руській державі Номоканонів адаптованих до локальних потреб в перші століття після прийняття християнства. Перша чітка згадка про таку законодавчу збірку слов'янською мовою датується другою половиною XIII ст. Митрополит Кирило II звернувся до болгарського деспота Якова Святослава, з проханням надіслати переклад візантійського Номоканона з коментарями, яким користувалась болгарська Церква. Про це дізнаємось з листа болгарського державника до митрополита¹⁰⁸. Причина такого звернення в проблемах, які виникли серед духовенства через нерозуміння законів.

Тѣм бо то азъ Кюриль смѣреннѣй митрополитѣ всеи Роуси многа оубо видѣнїем и слышанїем неустроєнїе церквахъ, шво сице дѣржаща, шво инако несгласїа многа и гроубости, или неустроєнїемъ пастоушьскымъ, или шбичаєм

---

¹⁰⁸ Відповідно до думок болгарських дослідників Яків Святослав мав галицьке коріння і походив з князівської родини. На службу його взяв цар Асен II. Останній через політичні конфлікти був змушений втекти з країни. Протягом цього часу він перебував в землях Галицько-Волинського князівства. Яків Святослав імовірно знав митрополита Кирила II, оскільки той теж походив з Галичини і виконував дипломатичну службу при князеві Данилу Галицькому. Пор. В. Любащенко, *Кормча книга: Сторінка з українсько-балканських взаємин*, 58.

неразоуми, или неприхоженіємъ єпископъ, или ѿ неразоумныхъ правилъ церковныхъ. Помрачени бо бѣахоу преже сего ѿблакомъ моудрости єлиньскаго языка[...]¹⁰⁹

Слова митрополита Кирила II є одною з причин дискусій серед науковців. Порушення в обрядовій душпастирській та адміністративній сфері серед духовенства ієрарх зумовлює занедбаням серед єпископів візитацій своїх єпархій або нерозумінням грецької мови. М. Булгаков аргументує таку думку тим, що слово *толковать* часто вживалось в значенні перекладу. Трактуючи слова митрополита таким чином, можна зробити висновок, що до появи перекладу взятого від болгар, не було в Русі-Україні Номоканонів слов'янською мовою. Крім цього дослідник висловлює думку, що ті приклади законодавчих пам'яток, які були слов'янською мовою до цього часу, або не є достатньо вагомими, або все ж була лише частина правил норм перекладена на слов'янську¹¹⁰.

На противагу такому баченню, російський історик-каноніст, О. Павлов висловлює свої аргументи про існування в Русі-Україні вже з XI ст. законодавчих Номоканонів слов'янською. Дослідник аргументує це тим, що в таких збірниках була необхідність в XI-XII ст., оскільки більшість духовенства на була слов'янами. В той час єпархіальні єпископи обирались локально, в князівствах, з подачі управителя того, чи іншого адміністративного округу, виключенням був лише Новгород, де єпископа обирало віче. Прикладом цього є відмова, ростовського князя, приймати призначеного митрополитом Никифором єпископа грека. Перший, на противагу цьому, просив щоб єпископом був місцевий ігумен. Іншим аргументом є те, що за свідченням Володимирського єпископа, в першій половині XIII ст. з числа Печерських монахів було обрано п'ятдесят єпископів¹¹¹. О. Павлов, припускає дві причини, чому слов'янської

¹⁰⁹ *Правило Кюрила, митрополита роуськаго, съшьдьшихъ єпископъ: Далмата новгородського, Игнатъя ростовського, Феогноста перемславського, Симеона полотьскаго, на поставление єпископа Серапиона володимирскаго // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссією. Т. VI, Ч I (памятники XI-XV в.). Санктпетербургъ 1880, 85.*

¹¹⁰ Пор. М. Булгаков. *Исторія Русской Церкви. Т.V: Въ періодъ монгольскій, книга. II*. Санктпетербургъ 1866, 1-3.

¹¹¹ Пор. О. Павов. *Первоначальный славяно-русскій номоканонъ*. Казань 1869, 6-7.

законодавчої збірки могло б не бути в Русі-Україні. Або всі єпископи користувались оригінальним грецьким текстом, або ж керували єпархіями без знання чи розуміння законодавчої бази. Перше твердження заперечує Кирило II вказуючи, що грецькі збірки були не зрозумілі руському духовенству. Друге – не реальне з канонічної точки зору. Більш імовірним може бути те, що митрополит Кирило II не знав про користування слов'янськими перекладами номоканону. Аргументом служить і те, що новообраний єпископ мав скласти присягу, що він буде дотримуватись всіх постанов Вселенської Церкви¹¹².

Тим не менш, вже з перших століть візантійські законодавчі збірки, слов'янською мовою потрапляють на територію Русі-України. Одною із них є Номоканон Йоана Схоластика, який був перекладений Методієм. Один його списків знаходиться в *Устюзькій кормчій*. Також, в ній знаходяться адаптована версія візантійської *Еклоги*. Остання разом із деякими нормами балканського законодавства була znana на Русі-Україні як *Закон судний людем*. В цій збірці є 32 статті, в яких обумовлюється релігійна аргументація судової системи, зокрема визначення покарань та злочинів. *Закон судний людем* вплинув на формування церковної юриспруденції в Східній Церкві. Зокрема знайшов відображення у руських списках ще одної кормчої. Її назва – *Главизни премудрых и верных царей Леона и Константина*. Варто ще раз згадати Номоканон в XIV титулах аплікований у Русі-Україні під назвою Єфремівської кормчої¹¹³.

Відповідно до норм цієї *Кормчої* визначалась адміністративна структура Київської Церкви. Проте, в ній немає регламенту вибору митрополита. Це, на думку Ю. Цветкової, вказує на те, що його призначали у Візантії і відряджали в Русь-Україну для керівництва Київською Митрополією¹¹⁴. Ця збірка, шлюб між брата з сестрою прирівнює до вбивства. Покарання за це – дванадцятирічне обмеження участі у церковній спільноті. Подружжя укладене між двоюрідними братами чи сестрами мало б бути розірване, а на подругів накладалась семирічна

¹¹² Пор. О. Павов. *Первоначальный славяно-русский номоканонъ*, 7-8.

¹¹³ Пор. В. Любашенко, *Кормча книга: Сторінка з українсько-балканських взаємин*, 52-53.

¹¹⁴ Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової*, 41.

епітимія¹¹⁵. Заборонялась практика левірату. Жінка, в такому випадку, виключалась з церковної спільноти до розірвання такого шлюбу, а потім ще п'ятнадцять років була змушена покутувати свою провину. Крім цього, заперечувався союз чоловіка і жінки тільки через статевий стосунок. У таких випадках Церква вимагала укладення шлюбу¹¹⁶.

Ці канонічні збірки впливали на видання подальших нормативно-правових актів. В багатьох прикладах цивільних актів є згадка, що для її укладення князі відкривають грецький номоканон. Таким чином, дають церковним ієрархам свої устави, чи церковно уставні грамоти слідуючи правилам семи Вселенських Соборів і законах перших візантійських царів. Уточнення грецький, в цьому випадку не вказує на мову законодавчої збірки, а його походження. Прикладом є вже згаданий раніше *Закон судний людем*. Його характеризують в одному з документів, як примірник грецького законодавства. При тому, що це навіть не переклад з цієї мови, а слов'янська компіляція різних елементів візантійського законодавства¹¹⁷.

О. Павлов наводить приклад формування Уставу Ярослава, та уставної грамоти князя Всеволода. В обох випадках, правителі вказували на грецький номоканон як джерело їхніх постанов. Проте, тут не йдеться про грекомовний оригінал, оскільки кожен з них був слов'янином. До того ж, в Уставі Ярослава по списку 1261 р. були п'ять статей про розвід з *Прохірону*. Вони знаходяться після покликання на Номоканон і виписки з греко-римських законів. Останнє, якраз, мається на увазі під згадкою про *Номоканон*, в церковно-уставних грамотах руських князів. Саме тому, в цих локальних актах, слово *Номоканон* інколи вживається у множині і завжди має додаток *грецький*. Це зумовлено тим, що в Кормчих містилось декілька різних взірців греко-римських законів, які, на відміну від норм утворених Вселенськими Соборами, мали лише грецьке

---

¹¹⁵ Епітимія – вид церковного покарання яке поширювалось на мирян. Головна мета його полягає у своєрідному лікуванні. На час покарання людина позбавлялась прав належних їй через участь в християнській спільноті. Пор. *Епитимия* // *Православная Энциклопедия (электронная версия)* <http://www.pravenc.ru> (21.05.2020).

¹¹⁶ Пор. Ю. Цветкова. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції*, 43.

¹¹⁷ Пор. О. Павлов. *Первоначальный славяно-русский номоканонъ*, 12-13.

коріння. З огляду на останнє, вони не були обов'язкові для виконання в Русі-Україні¹¹⁸

3.2. ЦЕРКОВНО-УСТАВНІ ГРАМОТИ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВ

Ті ланки життя Церкви в Русі-Україні, які виходили за межі душпастирювання врегульовувалося базуючись на уставах князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, візантійських Номоканонів. Вони встановлювали компетенції Церкви в судовій системі, шляхи фінансування, різноманітні елементи соціальної діяльності на загальнодержавному рівні. Та окрім цього, виникали різноманітні виклики локального масштабу, зумовлені різноманітними потребами та викликами. Удільні князі вирішували їх видаючи *Церковно-уставні грамоти*. Ці пам'ятки церковно-державних відносин були схожі за основою, оскільки відкликались до вказаних вище Уставів, та різноманітні відмінності в подробицях. Що власне зумовлювало видання такого документу в локальних масштабах. Імовірно, прикладів законодавчих актів місцевого рівня було багато, з огляду на розвиток Церкви, появу нових адміністративних одиниць, монастирів, тощо. Та все ж до наших часів дійшло не велика кількість оригіналів цих документів. Крім цього, частина з тих, що є наявні викликають сумніви щодо їх достовірності¹¹⁹.

Серед відомих для науковців грамот, які датуються XII ст. є декілька документів. Автентичність трьох з них професор О. Лотоцький піддає сумніву. Сюди відносяться дві грамоти князя Всеволода-Гавриїла, новгородському софійському собору про церковні суди, церкві святого Йоана Предтечі на Опоках. Крім них, грамота князя Святослава Ольговича видана в 1137 р., яка встановлювала річне грошове утримання для Церкви замість десятини. За достовірну науковець вважає грамоту смоленського князя Ростислава Мстиславовича видану в 1150р.¹²⁰. Тим не менш, ми розглянемо всі наявні

¹¹⁸ Пор. О. Павов. *Первоначальный славяно-русский номоканонъ*, 13-14.

¹¹⁹ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 253.

¹²⁰ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 253.

грамоти, з огляду на важливість тих відомостей, які вони несуть в собі, про роль духовенства в тогочасній правовій системі.

Першою із них є *Устав великого князя Всеволода про церковні суди і людей і торгіві мірила*. Цей законодавчий акт також встановлює компетенції духовенства Новгородського князівства. Устав не дійшов до наших часів в оригіналі. Проте, зберігся в двох редакціях, Соловецькому списку 1493 р. та Археографічному, який ми обрали для аналізу, оскільки є старшим. Документ містить вступну частину. Подібно до деяких редакцій Уставу князя Володимира, цей на початку містить генеалогічне покликання. В ньому Всеволод вказує, що він правнук Ігоря і блаженної Ольги. Є згадка про прийняття хрещення від візантійського патріарха Фотія, першого київського митрополита, збудування Десятинної церкви, та виділення їй десятини з доходів. До того ж автор вказує на те, що така пожертва була також для Храму Софії в Києві та Новгороді і встановлення церковних судів¹²¹.

Звернувши увагу на застереження, що не може ніхто з нащадків князя Володимира змінювати встановлений порядок речей, щодо судів, десятини, і іншого, Всеволод скликав цивільних чиновників, та єпископа. Тоді, князь постановив на території Новгородського князівства передати нагляд за торговим процесом, та відповідним приладдям. Крім цього заборонив своїм нащадкам, чи комусь з світської влади, порушувати цей припис, чи втручатись в церковні суди.

Перелік злочинів через, які справа ставала компетенцією таких судів такий як і в широкій редакції Уставу Володимира. Вказується лише переступи, без уточнень та описів. Натомість князь Всеволод вводить покарання для тих, хто порушить порядок на торгах. За це злочинця чекає фізична кара, а його майно буде поділено на три частини. Перша належатиме святій Софії, друга – святому Йоану¹²², а третя – сотникам і Новгороду. Князь вказує, що єпископ повинен дбати про чесність та порядок на торгах, як про тих людей які йому довірені. Доходи від різноманітних зборів мали бути поділені ним між храмами святої

¹²¹ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 153-154.

¹²² Мова йде про два храми, які на той час були в Новгороді.

Софії і Йоана Предтечі. Допомогати владиці в цьому процесі мали сотники і тисяцькі з цих святинь.¹²³ Категорію церковного люду, в Уставі Всеволода розширено. Окрім духовенства, членів їх сімей, сюди відносяться ще *ізгой*¹²⁴. Автор перелічує тих то міг належати до цієї категорії. Вигнанцями могли син священника, який не знав грамоти, холоп, який викупився, купець який мав борги, князь який осиротів. В цьому документі є згадка про спільний суд, у випадках коли одна із сторін конфлікту не належить до церковного люду¹²⁵.

Князь Всеволод включає сюди норми щодо злочинів проти сім'ї та моралі. Він вводить, в нормативно правову площину, наслідки укладення повторних шлюбів, зокрема дітей, які були плодом цих союзів. Третій і четвертий шлюби, відповідно до законодавства, вважались перелюбом. Діти, в таких випадках, не могли бути спадкоємцями, а натомість отримували своерідний наділ. Відповідно до фінансових можливостей він міг бути більшим, чи меншим, подібно до того, що давали рабам при звільненні. Справи, щодо спадкоємства міг розглядати князь, але в таких випадках він мав користуватись візантійським законодавством¹²⁶. Норми також вказують на особливості щодо спадкування між дітьми померлого. Дочка та син отримують рівну частку. Виключенням, є випадки, коли наслідницю буде звинувачено в блуді і доведено її провину. В такому разі вона втрачає свою частину спадку. Іншим прикладом є коли сина було звинувачено у спробі наклепу на сестру через спадок, і його провину доведено. Наслідник підпадає під кару каменування¹²⁷.

Збудувавши храм святого Йоана Предтечі в Петрятині¹²⁸ на Опоках, князь Всеволод використовує Устав князя Володимира Великого, для забезпечення

¹²³ Пор. М. Булгаков. *История Русской Церкви*. Т. II. Санктпетербургъ 1857, 224.

¹²⁴ Причиною через, яку люди належали до цієї категорії є втрата свого стану. Не маючи можливості належати до якогось іншого суспільного прошарку, вони потребували опіки церкви. Виключенням були люди, які вступали в приватну залежність через користування природними ресурсами, лісом, полем, тощо. *Изгойство* в певних випадках трактувалось як смертний гріх. Мова йшла про людей, які викупились з холопства. Проблема полягала в тому, що господар вимагав з того хто хоче викупитися більшу ціну ніж за нього дав, та у явищі торгівлі людьми в цілому. Пор. М. Владимирский-Буданов, *Хрестоматія по історію русскаго права*. Т. I. изд. 2-е. Київ 1876, 211.

¹²⁵ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 155-157.

¹²⁶ Пор. М. Владимирский-Буданов, *Хрестоматія по історію русскаго права*, 211.

¹²⁷ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 158.

¹²⁸ Церква була збудована всеред торгового двору в Петрятині. Він служив площею для торгів, складування товарів, зважування, вимірювання товарів, місцем проведення торгівельних судів, і обговорення відповідних

святині і духовенства, яке там служило і видає ще один законодавчий акт¹²⁹. Він є своєрідною конституцією купецької організації, яка діяла при цьому храмі. Вступна частина цього документа також містить генеалогічне покликання. Також, згадку про заснування храму та вклад в його благоустрій¹³⁰. Опісля, в документі встановлюється пожертва від князя на будівництво і утримання храму, зокрема фіксований розмір надходжень тим, хто служили в храмі. «А шброкъ даю попомъ, и димкону, и дїакоу, и сторожам изъ вѣсоу изъ воцаного: имати попамъ по шсьми гривеньъ сребра, дїакоуу д̄ гривны сребра, дїакоуу ҃ гривны сребра»¹³¹.

Застосувавши приписи Уставу Володимира, князь Всеволод встановлює компетенції церкви щодо контролю за торговим процесом, та інструментами потрібними для цього. В притворі храму мали бути ваги, на яких зважували віск і деякі інші товари. Духовенство мало право брати мито за цю діяльність. Розмір таких стягнень був різний відносно певних категорій. Одним він був для гостей, інша для торговців з Полоцька чи Смоленська, для новгородців чи нових представників цього ремесла. Для ведення торгівлі довкола храму була відведена територія. Купці повинні були платити в храм оренду за місце. Якщо хтось, з нових торговців, захотів би стати сталим в Петрятинському дворі, то мав заплатити тим, хто вже торгує суму, частина з якої призначалась храмові Йоана Предтечі¹³².

Враховуючи масштаби діяльності, для допомоги духовенству князь встановив певних людей. Створивши своєрідний наглядовий орган. «А изъ, кн(я)зь великій Всеволодъ поставилъ єсмь с(вя)т(о)моу Иваноуу ҃ старостыу шт житьюихъ людий и шт черныхъ тисѣцкогю, шт коупцевъу ҃ старостѣ,

---

питань. Храм святого Йоана Предтечі був патрональним для цього місця. Див. М. Владимирский-Буданов, *Хрестоматія по історії руссаго права*, 214.

¹²⁹ Пор. М. Булгаков. *Історія Русской Церкви* Т. II, 221.

¹³⁰ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 160.

¹³¹ Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 161.

¹³² Пор. М. Булгаков. *Історія Русской Церкви* Т. II, 222.

оуправ'ливати имъ всѣаа дѣла тор'гова, иваньска и гостиннаа»¹³³. Грамота приписує священникові служити Літургію кожного дня, а кожну суботу і неділю щоб разом із ним був диякон. З доходів, які отримував храм відкладалась сума на празник святого Йоана Предтечі, на купівлю свічок і інших речей, в яких була потреба. Крім цього єпископу, який приїжджав служити належало дати одну гривню срібла не враховуючи інших подарунків, настоятелю монастиря святого Юрія, який служив на другий день пів гривні і стільки ж настоятелю монастиря святого Антонія, який приїжджав на третій день. Щорічно з доходів храму віддавали тридцять срібних гривень в казну князя¹³⁴.

Ще одним прикладом того, що Устав князя Володимира був чинним на Новгородських землях була грамота князя Святослава 1137 р. В ній він вчергове отримав свою локальну аплікацію. На це вказує вступ Уставної грамоти. «Оуставъ бывшии прежде насъ въ Роуси ѿт прадѣдъ и ѿт дѣдъ нашихъ, имати пискѹпомъ десѣтиноу от даниї и ѿт вирь, и продажъ, что входитъ въ кнѣзь дворъ всего»¹³⁵. Слідом за цим покликанням князь Святослав згадує ті законодавчі документи видані місцевими князями, які були при владі перед ним, вказуючи на практику десятин. Тим не менш, автор заміняє цю тенденцію. Замість неї, він встановлює щорічні надходження в розмірі ста гривень зі всього князівства. Крім цього, перелічує погости і ті розміри надходжень, які мають бути передані єпископу, скільки має бути віддано йому при об'їзді єпархій. Також скільки в певних міста йому брати мита з соляного ремесла¹³⁶.

Уставна грамота князя Ростислава міститься в комплексі документів, куди входять чотири грамоти, пов'язаних між собою. Кожна з них написана однаковим почерком. Сюди належать *Уставная и жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславовича церкви Богородицы и епископу, связанная с учреждением епископии в Смоленске, Подтвердительная грамота*

¹³³ ґ – три, ѣ – два. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 161.

¹³⁴ Пор. М. Булгаков. *История Русской Церкви* Т. II, 222-223.

¹³⁵ Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 141.

¹³⁶ Пор. М. Булгаков. *История Русской Церкви* Т. II, 225.

епископа Мануила, Жалованная запись смоленского князя Ростислава Мстиславовича с датой 1150 г. сентября 30 церкви Богородицы и епископу на земельный участок, Уставная запись о размерах поступлений с городов Смоленской земли¹³⁷. На самому початку Уставна грамота вказує на те, яким чином була утворена єпископія, на території князівства. Ініціатором тут виступає князь Ростислав.

Приведох єп(и)ск(о)па Смоленскѹ, здоумав с людми своими, по велению w(т)ца своєг(о), єж(е) хотѣв при животѣ своєм сътворити, [и]но єсть [зд]ѣк первѣє сег(о) не бывало єп(и)ск(о)пѣи, да из недостойныи, грѣшныи се оуста[в]лѣю єп(и)ск(о)пѣю, w немь ж(е) єп(и)ск(о)пѣ быти живѹ и с клирwсѹм своим въ свои дни и въ своє княжен(ь)є, єж(е) ми бwг дал и w(т)чл м(о)л(и)тва¹³⁸.

Цей факт вказує на характер взаємовідносин між Церквою та князівством. Утворивши адміністративну одиницю, князь встановлює сфери компетенцій та джерела надходжень для її утримання.

Ростислав Мстиславович віддає єпископові категорії відомі з Уставів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, проте вносить певні зміни. Мова йде про *прощеників, з медом, кунами, вірами, і продажами*. Справи цієї категорії подібно, як і вищезгаданих уставах не підлягає цивільному суду, а церковному¹³⁹. Розуміння цього припису ускладнюють слова, які йдуть після терміну *прощенники*. Це слово розумілося по різному. Ним називали людей, які зцілились від важких хворіб, чи тих рабів яких власник міг заповісти Церкві. *Віри і продажі* це гроші з судових справ та штрафів, *куни* визначені постійні податки. Нерозуміння виникає лише щодо терміну *з медом*¹⁴⁰. В. Ключевський під терміном *прощеники* розуміє людей, які були віддані князеві через борги, злочини, але отримали свободу. Такі люди мали сплачувати медовий податок за користування лісами чи польовими ділянками¹⁴¹. Імовірно через це, в грамоті серед інших видів податків та внесків є термін *прощеників з медом*.

¹³⁷ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 140-146.

¹³⁸ Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 147.

¹³⁹ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 141.

¹⁴⁰ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 255-256.

¹⁴¹ Пор. В. Ключевський, *Сочинения в IX томах. Т. VIII Статьи*. Москва 1990, 239.

Як джерело матеріальних ресурсів для утримання князь віддає десятину, зі всього крім, судових штрафів і *полюдія*, себто доходів від зборів які проводив князь коли об'їжджав свої володіння. Це можна пояснити тим, що до створення там єпископії, на Смоленщині вже довгий час існували храми і монастирі, які мали раніше встановлені доходи від держави¹⁴². Попри це, князь вказує на місцевості, де є чітко зафіксована десятину від податків, яка переходить єпископові. Також він віддає земельні ділянки у користування Церкви. Проте, на думку професора Володимирського-Буданова, це було це не було фактичне володіння. Тут має місце практика яка існувала в давні часи, коли на утримання певних осіб виділялась певна територія. При цьому, ті кому вона умовно належала не володіли нею, а лише прибутками у вигляді ресурсів чи фінансів¹⁴³.

Наступна частина грамоти описує компетенції церковних судів. Здебільшого, це справи які, містили зловживання щодо сім'ї чи моралі. В переліку злочинів є справи розлучення, двоєженства, випадки, коли шлюб укладений між особами пов'язаними родинними зв'язками, викрадення дівчат для укладення союзу, чарування, бійки між двома жінками, справи над церковними людьми¹⁴⁴.

Підтверджувальна грамота Єпископа Мануїла, вказує на достовірність заснування князем єпископії. Крім цього додаючи, що вона була створена з благословення Кир Михаїла, митрополита Київського. Також єпископ Мануїл підтверджує уставний характер грамоти князя Ростислава. Це є своєрідною ратифікацією зі сторони Церкви тих норм локального законодавства, яке врегульовувало важливі для Церкви аспекти. Ті, хто піддасть сумніву грамоту князя чи то наступні єпископи чи князі, підлягають анатемі. Цікавим є той факт, що єпископ Мануїл піддає прокляттю тих його наступників, які матимуть зв'язки з Переяславом, чи бажатимуть Смоленську єпископію приєднати до нього. При

¹⁴² Пор. Б. Фляя. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, 18.

¹⁴³ Пор. М. Владимировский-Буданов, *Хрестоматія по історії руського права*, 221-222.

¹⁴⁴ Пор. Я. Щапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 144.

цьому він відкликається до Київського митрополита Михаїла, який, як вже згадувалось, утворив цю церковну одиницю¹⁴⁵.

У 1301 р. князь Данило Галицький видає *Устав катедрального храму Галича Успіння в Галичі, про земельні володіння, десятини, суди і церковних людей*. Текст цього документу має два види, метрики і Львівський. Різниця полягає у тому, що в першому варіанті грамота адресована храму *Успіння, клиру і монастирю галицької Митрополії*, а в другому храму *Успіння крилосььким священникам соборним Галицької митрополії*. Відмінність є також в тому, що Львівська редакція включає списки зроблені лише у Львові. Натомість метрикальна містить списки з Варшави, Києва та ті походження яких не можливо встановити¹⁴⁶.

Текст документа починається зі вступу, в якому князь вказує на своє походження зокрема покликається на Володимира Великого. Також, він згадує що останній передав Церкві певні елементи, що належали компетенції світської влади. Базуючись на цьому факті князь Данило передає у власність Церкви села з людьми і поля. Уставна грамота встановлює також десятину з особистих надходжень князя а з мита, яке збиралось в князівстві. Все це мало надходити до катедрального храму Успіння Пресвятої Богородиці в Галичі і митрополиту Григорію, та його наступникам. Документ приписує священникам давати щорічний податок єпископу¹⁴⁷.

Наступна частина Уставної грамоти описує компетенції церковних судів. Подібно до Уставу Володимира цей передає в компетенцію церкви справи, що стосувались сім'ї та моралі. Документ не подає опису чи переліку зловживань. Окрім загальної класифікації. «[...]и суды духовныя судить церковъ столечная ѿт мирских у закони ѿтлученых, распусты, свадебцины и беззаконныя понят(и)я. Все духовная права судят архієпис(ко)пи»¹⁴⁸. Такий вид подання

¹⁴⁵ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 145.

¹⁴⁶ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 166.

¹⁴⁷ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 169.

¹⁴⁸ Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 169.

імовірно зумовлений тим, що норми Уставів князів Володимира та Ярослава були поширені на території Русі-України. З огляду на це, не було потреби ще раз перелічувати норми, а лише згадати їх. Категорію церковних людей в грамоті Данила Галицького вказано схожою до Уставу князя Володимира за виключенням *церковного причту* та *іконописців*. Що теж свідчить про актуалізацію норм права до локальних і хронологічних потреб. Вищезгадані категорії церковних людей вільні від цивільної влади. Кінцева частина грамоти вказує, що її було видано і potwierджено печаткою в присутності митрополита київського Кипріяна, перемиського єпископа Іларіона та представників світської влади¹⁴⁹.

Устав князя Володимира був використаний при написанні грамоти литовського князя Любарта Гедиміновича 8 грудня 1321 р. Вона адресована катедральній церкві святого Йоана Богослова в Луцьку та єпископу луцькому і острозькому Климентію. Дата написання та авторство викликає контраверсійні ідеї серед науковців. Вступна частина зі зрозумілих причин не містить характерного для руських князів генеалогічного покликання, чи згадок про законодавство, яке побутувало на території підвладних йому земель. Натомість, князь Любарт подає коротку згадку про себе і мотиви видання цього документа. В першій частині автор передає у власність Церкви землі, села, з людьми, що в них живуть. Опісля прохання до церковного ієрарха про молитву та добру пораду. В документі вказується на започатковану в Уставі князя Володимира практику опіки Церкви над установами опіки над потребуючими¹⁵⁰.

Новим, в цій грамоті є перелічення автором функцій єпископа, як провідника християнської спільноти. Це порушує ту закономірність, яка побутувала у вище проаналізованих документах, коли своїми уставами чи грамотами князі передавали Церкві частину компетенцій, чи привілеїв, які належали світській владі.

[...]архимандриты бл(а)гословити, игумены наставляти, попы и дьяконы совершати, как в нашей области, в б(о)госпасаемых градах в Луцку и в Острозе, и в

¹⁴⁹ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 166.

¹⁵⁰ Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 173-175.

селах до них прислухаючих, такожде и бояр и земян н(а)ших; а соблазны творящих изверзати, церкви швесчати, антymiсы бл(а)гословити, еретиков и непослушных клясти, никако же паче благословеня его церкви созиждати, или самовласт(н)е разорити, или свесченъников шд него бл(а)гословенных шд церкви шдганяти, или дидаскалию мети, ставропигию шсновати, но во всем ему яко настоятелю повиноватис и все со бл(а)гословением его творити¹⁵¹.

Грамота не має переліку злочинів, чи категорій церковних людей. Тут лише згадано, що світській владі заборонено втручатись в справи церковних судів. Тих хто порушить пункти цього документу очікує кара в розмірі десяти тисяч рублів і прокляття¹⁵².

Повертаючись до проблематики автентичності грамоти Михайло Грушевський вказує, що документ є сфальсифікованим. Він заперечує думку Д. Щербаковського, що перша частина грамоти, де йде мова про передачу у власність Церкви сіл належить авторству Любарта і була підроблена єпископом Єфремом коли той давав її на потвердження князеві Олександрові кінці XV ст. Погоджуючись лише в тому, що перша частина є старішою за другу М. Грушевський вказує що вона могла бути сфабрикованою пізніше, кін XVI – поч. XVII ст. На підробку вказують також вислови що єпископ має бути радником при світській владі, та заборону засновувати ставропігію. Ці тези викликані намаганням ієрархії унійної церкви отримати місце в сенаті та їх боротьбою з братствами¹⁵³.

3.3. НОРМАТИВНО ПРАВОВІ АКТИ ВИДАНІ ЦЕРКВОЮ

Окрім актів, які видавала світська влада, регламентуючи сфери компетенцій Церкви в суспільно-релігійній площині були документи видані духовенством. Вони були адресовані князям, чи мали характер внутрішньо-церковного законодавства. Частина з них в момент видання не мала характеру канонічного

¹⁵¹ Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 175-176.

¹⁵² Пор. Я. Шапов. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.*, 176.

¹⁵³ Пор. М. Грушевський, *Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? / Твори у 50 томах.* Т. VIII, Львів 2007, 175-176.

акту. Оскільки, серед них, були листи духовенства, в яких вони пояснювали ті чи, інші незрозумілі для світських людей речі. Проте, через те, що ці відповіді як наслідок мали зародження певних практик, які стали звичаями, вони набули статусу канонічної норми¹⁵⁴.

Першим із них є *Въпрашанье Ізяславлє князя, сына Ярослава, внука Володимєря, ігумена Феодосья Печерьскаго монастыря*. Преподобний отець відповідає князеві на запитання, щодо доцільності в неділю вбивати тварину для того, щоб її з'їсти та дотримання посту в середу і п'ятницю. Автор листа у своїй відповіді щодо останнього питання покликається на закони святих Апостолів.¹⁵⁵

Наступний приклад – *Устав бѣлеческій* виданий митрополитом Юрієм. Цей документ адресований мирянам, має ще одну назву *Заповѣдію святих отець к исповѣдающимся сыном и дочрем*. Він має на меті подати основи християнської віри щодо різних випадків в житті християнина. По своїй суті це збірка-компіляція правил щодо їжі, покути, чистоти життя, сімейних, та для духовенства. Джерелами цього Уставу є правила Федора Студита, патріарха Никифора, латинський покутний підручник. Є в документі приписи, щодо кандидатів до священства, заборона приймати Євхаристію в латинських священників. Зокрема, Устав передбачає втрату сану священником, якщо той полюватиме на тварин, а єпископ – за носіння яструба на руці. За участь в язичницькій коляді першого Січня приписується трирічний піст на хлібі і воді¹⁵⁶.

Схожим документом є Правило митрополита Йоана. Автор звертається до монаха Якова. Мова написання викликає дискусію. Імовірно він написаний грецькою, але неякісно перекладений. Чи митрополит будучи греком погано володів слов'янською Як і в попередньому варіанті документ поєднує в собі багато різних аспектів. Серед яких можна виділити чотири теми, справи віри, утілення Святих Таїнств, ієрархічні, шлюбні, міжцерковні відносини. В Правилі вказано випадки, що митрополит повинен батьківським покаранням навчати

¹⁵⁴ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 151.

¹⁵⁵ Пор. М. Булгаков. *Історія Русской Церкви* Т. II, 295-296.

¹⁵⁶ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 151.

єпископів, які проти нього скличуть собор. Є відповіді на різні випадки з пасторального життя. Якщо новонароджена дитина настільки квола, що не може сосати материнського молока, дозволяється опустити припис чекати три роки для Хрещення. Таїнство потрібно вділити залежно від складності на восьмий день або зразу. Уставом забороняється спілкуватись і співслужити з тими, хто служать на опріснках. А у випадках, коли князь видав би свою дочку заміж за чоловіка з країн, які причащаються опрісноками, то підпадав під церковні кари. Також не можна самовільно єпископам священнодіяти поза своєю єпархією. Розведений чоловік міг стати священником. Тим, хто вів аморальне життя і не каявся належало відмовляти у Євхаристії. Подібно і з тими хто, займається чарами, крім цього їх потрібно було карати але так, щоб не скалічити чи вбити¹⁵⁷.

Вопрошение Кириково, теж збірка відповідей на різноманітні питання. Авторами яких вважають монаха Кирика, Іллю та Саву. Сан двох останніх визначити важко. О. Павлов припускає що це могли бути священники. Теми, які розглянуті в цьому документі стосуються проблем, які виникали під час душпастирства. Зокрема, з якого матеріалу повинний бути зроблений богослужбовий посуд. Дозволяється служити Літургію на одній просфорі, якщо немає можливості використати більше. Забороняється священникові займатись лихварством, брати чи давати позики. Тих, хто був хрещений в латинському обряді потрібно хрестити ще раз, за східним звичаєм. Є приписи щодо посту, вділення Таїнств, порядку в храмі, морального аспекту життя мирян, заборони участі в поганських практиках. Устав вказує на ті умови в яких чоловік може відпустити жінку. Засуджується перелюб, особливу увагу акцентується на відносинах в священничому подружжі. В документі згадується *Устав бѣлеческій*, заповіді Йоана Посника, правила митрополита Юрія, канони святого Василя та

---

¹⁵⁷ Пор. О. Павлов. *Отрывки греческаго текста канонических отвѣтовъ русскаго митрополита Иоанна II*. Санктпетербург 1873, 1-15.

відповідь Теодозія Печерського князеві Ізяславу. Крім цього, про суди церковні в сімейних справах¹⁵⁸.

З XII ст. збереглась до нашого часу наука митрополита Іллі, сказана в перший рік його пастирського служіння. В ній, ієрарх вміщає правила для духовенства, описує різні казуси з життя їх та мирян. Зокрема митрополит засуджує практику внесення у вітвар напиться і поминальну їжу, вживання її в цій частині храму, заняття лихварством, пияцтво, участь в народних забавах, недбалість в служінні, накладання занадто суворої покути. Для мирян митрополит Ілля ставить наголос на неприпустимості пияцтва, зокрема в час Великого Посту, непристойну поведінку в храмі, зловживання присягою, співжиття без укладення Подружжя, поганські практики. В документі згадано деякі злочини, які цивільні грамоти передають компетенції церковних судів. Як приклад, *умичка* і *наложництво*, категорії, які найчастіше згадуються в вищезгаданих документах¹⁵⁹.

Правило митрополита Максима, документ, який врегульовує правила щодо посту та сімейних відносин. Покликаючись на Апостольські правила і постанови Вселенської Церкви київський ієрарх в першій частині наказує не їсти м'яса чи сиру в середу та п'ятницю, та інші випадки, коли християни повинні утримуватись від їжі. Друга частина врегульовує деякі питання сімейного життя. Наголошується на важливості жінки в подружжі, обов'язку прийняття Таїнства Подружжя¹⁶⁰.

В *Повчанні митрополита Петра*, наголошується на благочестивому житті. Воно врегульовує питання овдовілих священників. Документ описує порушення в призначенні покути, занедбання пастирського обов'язку вказувати на недопустимість третього і четвертого подружжя. Ієрарх зазначає, що священник, у якого померла дружина повинен йти в монастир, в цьому випадку, він збереже

¹⁵⁸ Пор. 1130-1156 г. *Вопросы Кирика, Савы и Илии, съ отвѣтами Нифонта, епископа новгородскаго, и другихъ иерархическихъ лицъ* // *Русская историческая библиотечка издаваемая археографическою комиссією*. Т. VI, Ч I (памятники XI-XV в.). Санктпетербургъ 42-62.

¹⁵⁹ Пор. О. Лотоцький. *Українські джерела церковного права*, 153.

¹⁶⁰ Пор. 1283-1305. *Правило митрополита Максима* // *Русская историческая библиотечка издаваемая археографическою комиссією*. Т. VI, Ч I (памятники XI-XV в.). Санктпетербургъ 42-62.

свій сан. Якщо ж такий священник має слабкість і бажання користати з мирських принад, то втрачає сан. Митрополит засуджує випадки алкоголізму серед духовенства¹⁶¹.

Вартий особливої уваги, вже згадуваний раніше, післясоборовий документ виданий митрополитом Кирилом II. Він є актом, який відображає намагання реформувати руську церкву. В Правилі вказано ті зловживання, які на той час побутували серед духовенства різних рангів. Зокрема, симонію, чи податки, які встановлювали єпископи для своїх священників. Митрополит критикує цю тенденцію, вказуючи що в майбутньому ті, хто продовжуватиме вчиняти такі речі буде позбавлений сану і підданий церковному прокляттю. Ця стаття, також, наголошує на ретельному відборі кандидатів до священства, щоб серед них не було чужинців, які можуть перебувати в гріху, чи рабів, яких не відпустив господар. Особливу увагу єпископам слід звернути чи кандидат підлягає тим вимогам, які ставить Церква, чи не має відхилень, чи інших зловживань в плані статевого єднання. Наступна стаття описує недбальство, в уділенні святого Таїнства Хрещення. Митрополит, знаючи про різні відхилення, вказує, як потрібно хрестити. Третя стаття засуджує дотримання язичницьких звичаїв на свята, традицію проведення бійок, в яких люди, часом, до смерті б'ють один одного. Таких покійників заборонено хоронити в звичайний спосіб. Інші статті стосуються різних літургійних зловживань, пияцтва серед духовенства, язичницькі практики, які побутували серед людей. Гостро критикується звичай вирізати хрести на землі чи льоді, від час водосвяття¹⁶².

Підсумовуючи все це, можна ствердити, що церковна ієрархія відіграла важливу роль в суспільно-релігійному житті Руси-України. З одної сторони, світська влада інтегрувала Церкву, в ті сфери світського буття, які потребували морального проводу, чи оцінки. Це здійснювалось, в наслідок видання

---

¹⁶¹ Пор. 1308-1326. *Поученіє митрополита Петра духовенству (об епитийяхъ и вдовыхъ попахъ) и мірянамъ (объ усердіи в церкви)* // *Русская историческая библиотечка издаваемая археографическою комиссією*. Т. VI, Ч I (памятники XI-XV в.). Санктпетербургъ 160-164.

¹⁶² Пор. *Правило Кюрила, митрополита роуськаго, съшьдьшихъ ѿ єпископъ: Далмата ноугородьского, Игнатъ и ростовьского, Феогноста переиславьского, Симеона полотьскаго, на поставленіє єпископа Серапиона володимирьскаго*, 84-102.

нормативно правових актів, якими утворювали в державі суди, передачі в опіку людей соціально незахищених, тощо. З іншої сторони, Церква активно провадила душпастирську діяльність та виконувала ту місію, яку поклала на неї держава в законодавчому просторі. Ієрархами було видано багато документів, які стали дороговказами для духовенства і мирян. Таким чином, обидві сторони намагались впроваджувати серед населення християнські цінності і мораль.

ВИСНОВКИ

Прийняття християнства, як державної релігії, зумовило появу багатьох нових тенденцій, в законодавчому просторі Руси-України. Найперше, це пов'язано з впливом, який Церква несла в суспільному просторі, через ті норми права, якими послуговувалась у своїй діяльності. Князь Володимир Великий першим здійснив спробу інтегрувати це законодавство у правову площину своєї держави. Разом із митрополитом, вони напрацювали законодавчу збірку під назвою *Устав князя Володимира Великого про десятини, суди і церковний люд*. Цей нормативно-правовий акт був плодом поєднання світського законодавства, яке побутувало до цього та нового, візантійського. Таким чином, передбачалось включення Церкви до суспільної діяльності, через передачу в її компетенції частини судових справ та нагляд за торговими мірилами і самим процесом.

Згаданий Устав передбачав джерела надходження фінансів, для утримання і функціонування Церкви. Ним у правове поле Руси-України вводиться поняття *десятини*. Князь Володимир встановлює практику, що десята частина від надходжень в казну належатиме храму Успіння Пресвятої Богородиці, який через це пізніше отримав назву Десятинної церкви. Наступним елементом документа є встановлення церковних судів. Князь перелічує ті види злочинів, які повинні перейти в компетенцію християнських ієрархів. Переступи стосувались зловживань в сфері сімейних відносин, щодо моральності та віри.

Уставом передбачалось розгляд справ щодо розлучення, весільного приданого, заборонявся язичницький звичай викрадати дівчат для співжиття, інші насильницькі дії супроти жінок, шлюб між близькими рідними. Крім цього, документ відводить розгляду судів бійки в сім'ї, суперечки між рідними через спадок. Інша категорія злочинів, як вже згадувалось стосувалась віри. Тут мова йде про поганські практики різні види чарування та інших дій пов'язаних з цим. Також, сюди відносились випадки мародерства на місцях захоронень, пошкодження та профанація християнських споруд і святинь.

До церковних судів могли звертатись у двох випадках. У разі вчинення одного з вищезгаданих переступів та, якщо особа позивача чи відповідача

належала до категорії *церковних людей*. До цієї групи належало духовенство різних санів, дружини та діти священників, люди, які виконували служіння при храмі та ті, хто потребував соціальної опіки. Останні – окрема сфера компетенцій оскільки Устав передбачає існування будівель, в яких би здійснювалось забезпечення потреб калік, мандрівників, та інших типів людей, які не мали житла, чи не могли подбати про себе. На сам кінець, автор документа вказує обов'язковість виконання вказаних приписів в подальшому, недопустимість втручання та вчинення перешкод в діяльності нових церковних інституцій.

Законодавча збірка князя Володимира була у вжитку на усій території держави. В подальшому, вона знайшла своє відображення в наступних державних актах чи локальному законодавстві удільних князівств. Про що свідчать пізніші приклади нормативно-правових документів. Першим із них є *Устав князя Ярослава про церковні суди*. Ця законодавча збірка підтримує і розвиває ідеї встановлені в попередній. Структура обох документів схожа. Проте, в цій категорії злочинів більш допрацьовані. За кожен з переступів передбачається чітке покарання, воно є матеріальне чи матеріально-фізичне. Крім цього, статті, які стосувались переступів проти сім'ї та моральності розширені. Додано нові приклади злочинів. Серед яких, зрада подружньої вірності, стосунки кума з кумою, інцест, стосунки з монахиною, блуд свекра із невісткою, відносини з двома сестрами, мачухою, випадки, коли два брати мають стосунок з одною жінкою. Як і в попередньому, є норми, які віддають компетенції церковних судів випадки, якщо порушення було здійснене кимось із церковного люду. В такому випадку суд відбувається в закритому форматі, без участі посторонніх осіб.

В час, коли централізоване управління послаблюється, а зростає вплив удільних князів в межах своїх регіонів видаються уставні грамоти, які врегульовують законодавство в локальних масштабах. В проаналізованих прикладах, таких актів, чітко, проглядається тяглість з першими уставами. Удільні князі аплікують вказані в них норми, часом змінюючи деякі елементи відповідно до місцевих умов. Серед прикладів таких нормативно правових актів *Уставная и жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславовича*

церкви Богородицы и епископу, связанная с учреждением епископии в Смоленске, Устав великого князя Всеволода про церковні суди і людей і торгові мірила, Устав катедрального храму Галича Успіння в Галичі, про земельні володіння, десятини, суди і церковних людей. Кожна з них є свідченням, що норми права встановлені князем Володимиром Великим був правовою збіркою, яка вплинула на розвиток подальших актів і таким чином ще довго врегульовувала законодавство.

Церковна ієрархія також видавала різного типу документи, які регламентували її діяльність, встановлювали норми поведінки і служіння духовенства, релігійного життя мирян, тощо. Пройшовши апробацію часом вони набули характеру нормативно-правових актів. В них міститься детальніший перелік правил, що дозволяє детальніше дослідити ті норми, за дотримання яких відповідала Церква.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи

1. Академия наук СРСР. *Повесть временных лет* Ч. I / ред. В. Адрианова-Перетц. Москва-Ленинград 1950.
2. *Акты Относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою коммиссією.* Т. I. 1340-1506. Санктпетербург 1846.
3. Владимірській-Будановъ М. *Христоматѣя по исторіи русскаго права.* Т. I. изд. 2-е. Кієвъ 1876
4. Павлов О. *Отрывки греческаго текста каноническихъ отвѣтовъ русскаго митрополита Іоанна II.* Санктпетербург 1873
5. *Пам'ятники древне-русскаго каноническаго права // Русская историческая бібліотека издаваемая археографическою комиссією.* Т. VI, Ч I (памятники XI-XV в.). Санктпетербургъ 1880, 85.
6. Щапов Я. *Древне-Русские княжеские уставы XI-XV вв.* Москва 1976.

Література

7. Вілкул Т. *Фотій // Енциклопедія Історії України.* Т. X. Київ 2013, 317.
8. Грушевський М. *Історія України-Руси.* Т. I *До початку XI віка.* Київ 1991.
9. Грушевський М. *Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? / Твори у 50 томах.* Т. VIII, Львів 2007, 175-176.
10. Задорожній О. *Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава (IX-XI ст.) // Науковий вісник Ужгородського національного університету* 27 Т. III (2014) 171-175.
11. Лашенко Р. *Лекції по історії українського права.* Т I: *Княжа доба.* Прага 1923.
12. Лотоцький О. *Українські джерела церковного права.* Варшава 1931.
13. Лотоцький О. *Церковний Устав князя Володимира Великого.* Львів 1925.
14. Любашенко В. *Кормча книга: Сторінка з українсько-балканських взаємин // Проблеми слов'янознавства* 58 (2009) 51-66.

15. Любченко В. *Волость* // *Енциклопедія Історії України*. Т. I. Київ 2003, 624.
16. Назарко І. *Святий Володимир Великий Володар і Хреститель Руси-України (960-1015)*. Рим 1954.
17. Нелін О. *Правовий звичай як джерело українського права (XI-XIX ст.): становлення та розвиток* // *Юридична Україна* 5 (2014) 4-8.
18. Острогорський Г. *Історія Візантії* / перекл. нім. Онишко А., 3-тє видання. Львів 2002.
19. Сабат П. *Церковні устава князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника (XV-початок XVI ст.) Апостольської Ватиканської бібліотеки з фонду Борджіо-Іліріко №15* // *Науковий вісник Ужгородського університету*, історія 26 (2011) 242-246.
20. Цветкова Ю. *Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції* // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки* 85 (2010) 41-46.
21. Чубатий М. *Історія християнства на Руси-Україні*. Т. I (до р. 1353). Рим-Нью Йорк 1965.
22. Плахонін А. *Рюриковичі* // *Енциклопедія Історії України*. Т. II. Київ 2004, 462-463.
23. Плахонін А. *Рюриковичі* // *Енциклопедія Історії України*. Т. IX. Київ 2012, 406-407.
24. Біляєв І. *Лекції по історії руссаго законодательства*. Москва 1879.
25. Біляєв І. *Лекції по історії руссаго законодательства*. Москва 1879.
26. Болховитинов Е. *Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии : с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия*. Київ 1825, 9.
27. Булгаков М. *Історія Русской Церкви*. Т. I. Санктпетербургъ 1857.
28. Булгаков М. *Історія Русской Церкви*. Т. II. Санктпетербургъ 1857.
29. Булгаков М. *Історія Русской Церкви*. Т. V: *Въ періодъ монгольскій*, книга. II. Санктпетербургъ 1866.

30. Голубинський Е. *Історія Русской Церкви*. Т. I: *Период Київській или домонгольській I-я половина тома*. 2-е изд. Москва 1901.
31. Государственное издательство юридической литературы. *Памятники русского права* Вып. I/сост. А Зимин, ред. С. Юшков. Москва 1952.
32. Ключевский В. *Курс Русской истории*. Ч. I Москва 1987.
33. Ключевский В. *Сочинения в IX томах*. Т. VIII *Статьи*. Москва 1990.
34. Неволин К. *О пространствѣ церковнаго суда в Россіи до Петра Великаго // Полное собрание сочинений*. Т. VI: *Изслѣдованія о различныхъ предметахъ законовъдангя*. Санктпетербургъ 1859.
35. Неволин К. *О пространствѣ церковнаго суда в Россіи до Петра Великаго // Полное собраніе сочиненій К. Неволина*. Т. VI *Изслѣдованія о различныхъ предметахъ законовъдѣнія*. Сканктпетербург 1859.
36. Павлов А. *Курс Церковнаго права* 5-ое изд. Свято-Троицкая Сергіева Лавра 1902.
37. Павлов А. *Первоначальный славяно-русскій номоканонъ*. Казань 1869.
38. Прохирон // *Советская историческая энциклопедия*. Т. XI. Москва 1968, 663.
39. Рейц А. *Опытъ исторіи російскихъ государственныхъ и гражданскихъ законовъ* / перев. с нем. Т. Морошкин. Москва 1836.
40. Самоквасов Д. *Замѣтки по исторіи русскаго государственнаго устройства и управленія*. Санктпетербургъ 1870.
41. Свердлов Б. *Правовой обычай и закон в формировании системы феодального права в Киевской Руси // Древнейшие государства на территории СРСР* (1987) 19-26.
42. Сергѣевич В. *Вѣче и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. Москва 1967.
43. Сергѣевич В. *Лекціи и изслѣдованія по древней історіи русскаго права*, Санкт-Петербургъ 1910.
44. Суворов Н. *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго Русскаго права*. Ярославль 1888.

-
45. Флоря Б. *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*. Москва 2007.
46. Цыпин В. *Каноническое Право*. Москва 2009.
47. Шапов Я. *Государство и Церковь Древней Руси X-XIII вв.* Москва 1989.
48. Шапов Я. *Княжеские уставы и Церковь в Древней Руси X-XIV вв.* Москва 1972.

Интернет джерела

49. Зайцев Д., Максимович К. *Иоанн III Схоластик // Православная Энциклопедия (электронная версия)* <http://www.pravenc.ru> (18.05.2020).
50. Пашков П. *Епископия // Православная Энциклопедия (электронная версия)* <http://www.pravenc.ru> (15.04.2020).